

ELŐSZÓ

A szervezők

A születésnapok minden családban kiemelt fontosságúak. Amikor egy gyerek egy éves lesz, nemcsak a szűk család, de széles körben ünnepel az egész rokonság is. Aztán, ahogy telnek-múlnak az évek, e kiemelt nap ünneplése és fontossága megmarad ugyan, de a kerek évfordulókon túl már nem lesz olyan nagy szerepe annak sem az ünneplést, sem a környezetét számára. Megint egy évvel idősebb lettem, hát igen. És megyünk tovább.

Amikor a felnőtt átlép egy bizonyos életkort, a születésnapok ünneplése újra fontossá válik a nagycsalád, a kollégák és az ünneplést egész környezete számára. Kiemelten így van ez olyan emberek esetében, akik nemcsak családjuk számára, de szakmájuk hiteles és következő képviseletén, annak példamutató művelésén keresztül egy egész szakmai közösség számára váltak fontossá. Ezt a fontosságot mutatja, hogy immár a harmadik olyan összeállítás készült el, ahol az egész szakma ünnepel és gratulál, hiszen az ünneplést személyisége és életműve is ezt kívánja meg.

Sokáig tanakodtunk, hogyan lehetne méltó keretet adni az ünnepnek. Ne ismételjük a korábbi születésnapokat, de kapcsolódjunk is, ugyanakkor valami újat is tudjunk adni. Horányi Özséb 60. születésnapjára elkészült a – korábban megszűnt – Janus X. száma, amely nemcsak tartalmát, de formáját tekintve is telitalálat volt. A 70. születésnapra egy olyan válogatást adtak át az ünneplésnek a szerkesztők, amely kötet szándéka szerint tisztelgés volt az ünneplést tudományos, tanári és tudományos-szervező pályája előtt. A 75. születésnapon az ünneplést személyesebbé szeretnénk volna tenni, ezért egy olyan műhelykonferenciát szerveztünk, amelynek témáit az ünneplést életművének fontos sarokkövei adták. A konferencia három nagy témát járt körül: az egyház és társadalom kapcsolatát, a kommunikáció participációs modelljét és a szemiotika témáját. Mindhárom témát egy-egy felkért előadó exponálta egy nyitó előadás keretében, majd ehhez csatlakoztak korreferátorok. Az előadók a pályatársak, míg a hozzászólók a tanítványok köréből kerültek ki.¹

A konferencián elhangzott előadások tanulmánytá bővített-alakított szövegeit adjuk most közzé egy Jel-kép különszámában, ezzel kívánunk Tanár úrnak még egyszer születésnapja alkalmából jó egészséget, tudományos munkájában pedig további eredményeket!

¹ A konferencia ezen formája szorosan kötődik Horányi Özséb tudományos-szervezői munkásságához, hiszen az általa vezetett doktori program éves elköszönő konferenciái és a Magyar Pax Romana kongresszusai is ilyen módon szerveződtek.

TEOLÓGUSI ADALÉKOK A PARTICIPÁCIÓS KOMMUNIKÁCIÓ- ELMÉLETHEZ

Lukács László

lukacs.laszlo@sapientia.hu

1. rész: A teória

A keresztény hívők számára alapvető evidencia, hogy a létező kozmosz teremtője és fenntartója a háromszemélyű Egy Isten. E látszólagos oximoron („Hogyan egy, ha három, hogyan három, ha egy?”) valójában a létnek az emberi egzisztencia számára is lehetőségként felcsillanó tökéletes formáját tárja fel. A lét a szeretetben válhat teljessé, a személyek teljes és kölcsönös önátadásában. Isten nem monolitikus egység, hanem a szeretet kommunikációjában élő kommunió. A kommunikáció kutatói számára akkor is adhat új szempontokat ez a „teória”, ha Isten létét nem tartják evidensnek, ezért a teóriát csupán elméleti gondolati kísérletnek tekintik.

Újabb teológiai megfontolások előszeretettel használják ezt a két nem teológiai fogalmat: kommunikáció és kommunió. Elképzelhető, hogy az út a másik irányban is járható: a Szentháromság „kommunikációs elmélete” gazdagíthatja a kommunikáció belátásait is. A teológia kommunikációs folyamat segítségével próbálja fogalmi keretbe foglalni a Szentháromság misztériumát (belső, „ad intra” életét, a három személy közti isteni kommunikációt), majd Istennek a teremtésben és a kinyilatkoztatásban az emberre kinyíló misztériumát (isten-emberi kommunikáció, „ad extra”), ebből következően pedig az emberek egymás közti kapcsolatának új lehetőségét.

A következőkben a „kommunikáció” kifejezést abban az értelemben használjuk, ahogyan Karl Rahner meghatározta. „A kommunikáció a személyes meghallóképeség és a szabad nyitottság alapján megvalósuló közlés, amely a közlést tevő és a közlést befogadó (meghalló) személy között közösséget eredményez. (...) A kommunikáció legmagasabb rendű formájánál a közlést tevő saját magát közli a közlés befogadójával: ez az önközlés.” (Rahner 1980: 416) A tökéletes önközlés csak a Szentháromságban valósul meg, a szentháromságos Isten azonban képes arra, hogy önmagát közölje az emberrel: „kinyilatkoztassa” magát. (Jüngel 1982: 371) A keresztény kommunikációelmélet egyik úttörője, *Pierre Babin* pedig így ír: „A kommunikáció: mennyei szó, annak a kapcsolatnak kinyilatkoztatása, amelyben nincs semmilyen disharmónia az adó és a befogadó között: az Atya, a Fiú és a Szentlélek.” (Babin 1986: 30) Másként: „Isten, a nagy Te: Isten szembetalálkozik velünk, természetesen nem mint térbeli-külsődleges-tárgyszerű szemköztiség, hanem mint személyes szemköztálló, mint Te, aki szeretetének szabadságában minket szabadon hagy saját véges önállóságunkban, és viszontszereketünk várja: vagyis azt, hogy befogadásra, otthonra találjon bennünk, hogy bennünk lakhasson (tehát ki akarja magát szolgáltatni nekünk).” (Kessler 1995: 480)

Eszerint a háromságos Egy Isten a tökéletes kommunikáció. Szent János így kezdi evangéliumát: „Kezdetben volt az Ige, és az Ige Istennél volt, és Isten volt az Ige”. Talán szabad ezt a kijelentést így átformálni: „Kezdetben volt a kommunikáció.” Az üdvösség egész történetét szentháromságos isteni őseredetétől kezdve az egész történelmen keresztül, egészen az „új ég és új föld” eszkatologikus beteljesüléséig úgy írhatjuk le, mint az Isten által az emberiséggel kezdeményezett szeretetkommunikáció folyamatát. A teória itt már elmozdul a pusztá elmélet síkjáról, hiszen a Szentháromságon belüli isteni kommunikáció Jézus Krisztusban, a megtestesült Istenfiában kilép önmagából, hogy belépjen az emberi történelembe. Ebben az egyesülésben jön létre az isten-emberi kommunikáció, Isten megnyilatkozása és participációja az emberi történelemben. Ez pedig lehetővé teszi, hogy a „zoon politikon” diadikus – személyközi – kommunikációja így triadikussá váljék. Isten önközlésére válaszul az ember válaszol: a horizontális dimenzió kinyílik a transzcendensbe nyíló, vertikális irányba, kapcsolatba kerül Istennel, az abszolút Szeretettel, amely lehetővé teszi számára az egyre tökéletesebb kommunikációt.

Az egyház küldetése ennek a kommunikációnak a folytatása. Maga is „kommunikatív közösség” tehát az emberiség szolgálatában. „Az ember előtt, aki lényegénél fogva »animal communicans«, megnyílik Istennek, egy mindent átfogó kommunikációs folyamat Létrehozójának Jézus Krisztusban nyilvánvalóvá lett titka: ebben található meg Krisztus egyházának mint kommunikatív közösségnek az értelme.” (Ganoczy 1979: 116) Maibb nyelven: (a kommunikáció) „gyökere és modellje a Szentháromság, az Atya, a Fiú és a Szentlélek örök kommunikációjának misztériuma, akik egyetlen isteni életegységben vannak”. Ez Krisztusban jelenik meg köztünk: „A földön élő Krisztus volt a legtökéletesebb »kommunikátor«. Megtestesülése által teljesen azonosult azokkal, akikhez a küldetése szólt, és az üzenetet nemcsak szavaival, hanem egész életével közvetítette.”¹

Krisztus jelenléte a történelemben az általa alapított egyházban folytatódik.² Az egyház az a kommunio, amelynek küldetése az isten-emberi kommunikáció folytatása a történelemben. Feladata, hogy a kommunio és a kommunikáció jelévé legyen az emberiség számára, az isten-ember kommunikáció folytatásaként az ember-ember kommunikáció, egy testvériesebb emberi közösség modelljévé. Ennek pedig Isten által kitűzött célja: legyen egyetlen és egyetemes, egyetlen nagy családként fogja át az egész emberiséget. „Legyenek mindnyájan egy”, nem klónozott robotokként, hanem a kölcsönös szeretet kommuniójában. Eredeténél és lényegénél fogva az a hivatása, hogy kommunikációban élő kommunio legyen. *Walter Kasper*: „Az egyház kommunio a szentháromságos kommunióban való részesedés által, és ez azt jelenti, hogy sokféleség az egységben.”³

Bárki azt mondhatja erre, hogy mindez szép, de a valóságban megvalósíthatatlan teória, pusztá elképzelés. Kezdetben a Krisztusban hívők alkotta egyház egységben élt, bár viták és nézeteltérések, konfliktusok már akkor is adódtak. Az első és legfontosabb lépés az egyetemes egység útján az a felismerés volt, hogy a zsidóságból megtért keresztények és a pogányságból megtért keresztények egyetlen egyháznak a tagjai. Az egyházatyák pedig csak azokról az esetekről számoltak be, amikor valakit az egyházból eltávolítottak. Az első évezred egyetemes zsinatai nyomán az egységet – olykor nem kis küzdelmek után – mindig sikerült helyre-

¹ *Communio et progressio* című lelkipásztori határozat a II. vatikáni zsinat határozatának alkalmazására a tömegkommunikációs eszközökről. Budapest, 1997. 8.11.

² Vö. a 25. jegyzetet és Jürgen Moltmann elgondolását arról, hogy valójában a Szentlelket kell az Ország szakramentumának neveznünk. Gondolatmenete érdekes szempontokat vet föl, túllép azonban a szentség hagyományos fogalmán (a látható kegyelem látható jelei és közvetítői), s így nem tér ki a szimbolikus közvetítés szempontjaira. I. m. 224.

³ Uo. 88.

állítani. 1054-ben azonban bekövetkezett a nagy keleti egyházszakadás, Bizánc és Róma szembenállása miatt, ami a jelentős közeledések ellenére a mai napig kettéosztja az egyetemes kereszténységet. A második nagy („nyugati”) szakadás aztán 1517-ben kezdődött el, majd folytatódott Kálvin és más reformátorok, egyház-alapítók fellépése nyomán, és mindmáig szinte naponta keletkeznek különböző kisebb-nagyobb egyházi közösségek, „szabadegyházak”, amelyek mind a krisztusi örökség igaz letéteményesének vallják magukat.

Ha pedig a történelemben megjelent tényleges egyház(ak) a valóságban tele vannak szakadásokkal, széthúzásokkal, nem megcsúfolása-e a fenti teoretikus gondolatmenetnek az az egyházak történelme, amelyeknek – alapítójuk szándéka szerint – egyetlen testvéri közösséget kellene alkotniuk, példát adva ezzel a világnak? Egyetlen konkrét példán szeretnénk bemutatni, hogy ha egy kommunió felbomlik, a közösséget a szembenállás váltja fel, a kommunikáció megszakad, sőt a felek akár még hadat is üzennek egymásnak – erre számos fájdalmas példát szolgáltat a történelem. A háborút azonban követheti fegyverszünet, sőt békekötés, a harcot a párbeszéd válthatja fel. Ha tehát – bármilyen nehézségek árán, de – megkezdődik egy kommunikáció a konfliktusban szembenálló felek között, akkor az előbb-utóbb vezethet valamilyen, ha nem is tökéletes kommunióhoz. A reformáció emlékévében különösen aktuális lehet egy ilyen meginduló kommunikáció története (amely remélhetőleg folytatódni fog): „a szembenállástól a közösségig”.

2. rész: a praxis

A 16. században az az egyház, amelyre az egység és a testvéri kommunió feladatát bízta rá alapítója, második nagy szakadását szenvedte el. Arra nincs lehetőségünk, hogy a reformáció egész történetét áttekintsük a véres vallásháborúkba is torkolló polémiáktól az örvendetesen megindult ökumenikus mozgalomig, ezért a reformációból kinőtt egyházak közül csupán a lutheránus egyház kapcsolatát vizsgáljuk a katolikus egyházzal, előtérben Luther Márton személyével.

Luther eredetileg nem gondolt új egyház alapítására, célja a meglévő katolikus egyház reformja volt. Bírálta – joggal – a pápák és főpapok erősen kifogásolható fényűző életmódját, pompakedvelését, luxus-építkezéseit, a búcsúkkal kapcsolatos visszaéléseket és számos más torzulást az akkori egyház életében. Javaslati azonban a pápa és a püspökök részéről ellenállásba ütköztek. Az egyre élesebb polémiák a gyakorlati életről aztán áttértek tanbeli, elvi kérdésekre is, és egyre ellenségesebb hitvitákban folytatódtak. Luther téziseinek 1517-es közléte után néhány év alatt annyira elmérgeződött viszonya a római pápával, hogy a folyamat hamarosan végső szakításhoz vezetett. A pápa eretneknek bélyegezte és kiközösítette Luthert, ő pedig Antikrisztusnak kiáltotta ki a pápát, s céljául tűzte ki, hogy az egyházat kivezesse „babiloni fogságából”.

Róma és Wittenberg között a kommunikáció megszakadt, illetve egymás becsúfolásában folytatódott. „Tagadhatatlan, hogy Róma egykor a menny kapuja volt, most pedig a pokol tágra nyíló torka. (...) Mindenkét óvnunk kell attól, hogy elnyelje Róma tátongó torka” – írta Luther X. Leó pápához intézett levelében. (Neuner 2017: 71) Katolikus oldalon Johannes Cochleus Luthert „a romlottság mintapéldájának, „az ördög ivadéka és szövetségese”, „erkölcstelen, gögös, elbizakodott, dicsekvő, faragatlan és alattomos”, aki még „az ördöggel is lepaktált. (Neuner 2017: 75) A szembenállás és egymás sértegetése sajnos évszázadokon át alig változott – jó példa erre a magyar hitvitázó irodalom is.

Van-e lehetőség ilyen helyzetben is az ellenségeskedés megszüntetésére, sőt, azon túlmenően partneri kapcsolatra, együttműködésre, „kiengesztelődött egységre a sokféleségben”? A továbbiakban ennek a folyamatnak legfontosabb állomásait vesszük sorra, mégpedig kizá-

rólág a témánkat érintő szempontból: a kommunió megszakadása és a kommunikáció eltorzulása után – évszázadok elteltével – hogyan indult el újra a kommunikáció, a törekvés a közeledésre, az ökumené? Számos előfeltétele van annak, hogy ez a párbeszéd egyáltalán elkezdődhessen, majd – ha megtorpanásokkal is – folytatódhasson. Előjáróban foglaljuk össze a sikeres kommunikációhoz szükséges legfontosabb alapelveket:

Önkritika: annak belátása, hogy egyik fél sincs az abszolút és teljes igazság birtokában. Mindketten tévedhetnek, hibázhatnak, ugyanakkor pedig elismerik, hogy a másik fél szempontjaiban is lehet igazságtartalom.

Emocionális fordulat: a feleknek addigi ellenséges, mindent eleve rosszindulattal fogadó szemléletét átalakítani neutrális, objektív észlelésre, a másiktól jóindulatot feltételező magatartásra.

Közös kutatás: A feleknek vissza kell térniük a közös eredethez, ahol még közösek voltak az álláspontok, tisztázniuk kell az eltérő fejlődés okait és állomásait, megvizsgálni, hogy ezek mennyire felelnek meg a közös alapoknak, mennyiben tekinthetőek a lényegyet nem érintő, korhoz, kultúrához kötött eltérésnek, külsőségnek.

Megkülönböztetés: a lényeges elválasztása a lényegtelenről, koncentrálni arra, ami valóban fontos, az „igazságok hierarchiája” figyelembe vételével. Hiszen eltérőek a fejlődési folyamatok, kultúrák, a kegyességi nyelvezet.

Közös platformok: megkeresni azokat a területeket, amelyeken az együttműködés lehetséges, sőt, mindkét fél, illetve a közös ügy szempontjából hasznos lehet.

Krisztocentrikus alapok: Jelen esetben mindkét fél Krisztusra mint alapítójára hivatkozik. Őhöz közeledve közelebb kerülhetnek egymáshoz is.

A lutheránus–katolikus ökumené eddig megtett lépéseit kronológikus sorrendben vázoljuk.⁴

1938. A közeledés először a protestáns egyházak között indult el a 19. század közepétől. 1938-ban megalakult az „Egyházak világtanácsa”, mai nevén „Egyházak Ökumenikus Tanácsa”. A római katolikus egyház eleinte nem képviseltette magát ezekben a kezdeményezésekben, a hatvanas évektől azonban megfigyelőként már részt vett a konferenciákon és munkacsoportokban.

1962-1965. Fordulópontot jelentett a II. Vatikáni zsinat, amely az ökumenéről külön határozatot fogadott el.⁵ Emellett a zsinat egész teológiája jónéhány fontos kérdésben Luther Márton nézeteivel összhangban foglalt állást. Tette ezt nem pusztán az ökumenikus közeledés szándékával, mintegy engedményeket téve Luthernek, hanem azért, mert a 2000 éves egyházi hagyományt akarta megtisztítani az időközben ráakódott sallangoktól. (Kisarkítva úgy is mondhatnánk: belátták, hogy annak idején Luthernek sok mindenben igaza volt...) Ennek érdekében nyúlt vissza a „forrásokhoz”: a kinyilatkoztatáshoz, az apostoli korhoz és az egyházatyákhoz. (Ilyen például a kinyilatkoztatás mint Isten önfeltárlukozása, Isten szavának elsőbbsége, a Szentírás és a Szenthagyomány egysége, a hívek általános papsága, a nemzeti nyelv használata a liturgiában, a két szín alatti áldozás, a „mise-áldozat” helyes értelmezése).

⁴ Ha visszatekintünk az eddig megtett útra, nehéz nem felismernünk, hogy eszmetörténetileg éppen az történt, amit Jürgen Habermas a résztvevők kölcsönös megértésre irányultságának nevez, vagy másként a résztvevők elkötelezettségeiből adódó érvényességi igényeik egyeztetésének. Vö. például *What is universal pragmatic? Communication and the Evolution of society*. Bacon, Boston, 1979; vagy *A kommunikatív cselekvés elmélete*. Gondolat, Budapest, 2011, I. kötet III/2.

⁵ Határozat az ökumenizmusról „Unitatis reintegratio”. In: *A II. Vatikáni zsinat dokumentumai*, Szent István Társulat, Budapest, 2000.

1966-tól: lutheránus-római katolikus dialógusbizottság közös kutatómunkája, időről-időre kiadott „félhivatalos” konszenzusedokumentumokkal.

1980: Közös nyilatkozat az Ágostai Hitvallás katolikus elfogadásáról *Mindnyájan az egy Krisztus alatt* címmel. Az **Ágostai Hitvallás** (Confessio Augustana, CA) katolikus részről történő elfogadására irányuló folyamat jelentős teológiai közeledést indított el az 1970-es években. Furcsa szerepcsere történt: 1530-ban a katolikusok utasították el a CA-t, most ők javasolták elfogadását. A javaslat alaposan felkavarta az állóvizet, heves ellenzői és védelmezői akadtak mindkét oldalon. (Kühn 1980: 12 skk.) Az így elindult széleskörű közös kutatás nemcsak a CA keletkezés- és hatástörténetét tárta fel minden eddiginél részletesebben, hanem alapvető kérdéseket is fölvetett. Ilyenek például: mit jelent a „receptió”, az „elismerés”, az „elfogadás”, a „katolicitás”, az „egység”? Az Egyházak Világtanácsának igazgatója, Lukas Vischer ezt írta: „A CA katolikus elfogadása körüli vita élesen rávilágított a feszültségre. A római katolikus teológusok a CA-nak a katolikus egyház általi elfogadását indítványozták, ez azonban a lutheránus egyháznak adta fel a kérdést, hogy ő maga mennyire tartja érvényesnek a CA-t.”⁶ „A CA lutheránus és katolikus kritikája megfelelnek egymásnak. (...) A CA értelmezésében a frontok ma keresztezik a felekezeteket és teológiáikat.” – írta Walter Kasper, majd hozzátette, hogy a jelenlegi vita visszatükrözi a jelenlegi, meglehetősen zavaros ökumenikus szituációt. Nem szabad újra elkövetnünk a régi kontroverzeteológia módszertani hibáit. (Kasper 1982: 30) Joseph Ratzinger pedig így vélekedett: „A CA katolikus elismerése előfeltételezi annak evangélikus ’elismerését’, vagyis annak elismerését, hogy itt az egyház mint egyház tanít s erre joga van. Az evangélikus ’elismerés’ mindenesetre az első benső előfeltétele a katolikus elismerésnek, és ugyanakkor olyan szellemi folyamatot indítana el, amely ökumenikus valóságot teremthet.” (Ratzinger 1981: 20)

A dialógusbizottság végül *Mindnyájan az egy Krisztus alatt* címmel adta ki a CA-ra vonatkozó állásfoglalását 1980-ban. Előljáróban leszögezik, hogy ma egészen más helyzetben tekintünk az 1530-ban kiadott iratra. Amikor megjelent, a nyugati egyház egysége még nem bomlott szét, az akkori partnerek „az egyetlen Krisztus alá” tartozónak vallották magukat. A további fejlődés egyre inkább eldurvuló polémiákhoz, végül szakadásokhoz vezetett. Az aláírók vétkesnek vallják magukat, hogy ezek az ellenségeskedések és szakadások bekövetkeztek. A dokumentum ezután felsorolja a növekvő egyetértés eddig elért meglátásait, a közös hit kincseit. Megállapítja, hogy az alapvető hitigazságokban egyetértés van, amelyeket a dialógusbizottság eddigi dokumentumai megfogalmaztak: az Evangélium és az egyház kapcsolatáról, az Eucharisztiairól való egyetértésről, az ordinációhoz kötött hivatalról. Ezután felsorolja a CA azon pontjait is, amelyekben még további dialógusra van szükség.⁷

II. János Pál pápa pedig, 1980. június 25-én, a CA átadásának 450. évfordulóján ezt mondta a Szent Péter téren: „Pontosan 450 évvel ezelőtt evangélikus-lutheránus testvéreink elődei a császár (V. Károly) és a német birodalmi gyűlés elé terjesztettek Augsburgban egy iratot, amelyben tanúságot tettek az egy, szent katolikus és apostoli egyházzal. Ha az ezt követő eseményekre visszagondolunk, fájdalom és szomorúság tölt el. A sok éves dialógus a lutheránusokkal, amelyet a II. Vatikáni zsinat sürgetett, lehetővé tette, hogy újra fölfedezzük, milyen mély és szilárd alapokra épül keresztény hitünk közös fundamentuma. A világ éhezi és szomjazza Krisztust, azt várja, hogy megvalljuk őt és tanúskodjunk róla szavakban és tettek-

⁶ Evangelische Kommentare 13 (1980) 391.

⁷ Alle unter einem Christus. Stellungnahme der Gemeinsamen Römisch-katholischen/Evangelisch-lutherischen Kommission zum Augsburgischen Bekenntnis, 1980. In: *Dokumente wachsender Übereinstimmung* (Szerk. Harding Meyer, Hans Jörg Urban, Lukas Vischer), Verlag Bonifatius Druckerei, Paderborn, Verlag Otto Lembeck, Frankfurt am Main, 323.

ben.⁸ Az ünnepek befejezésekor pedig Willebrands bíboros, az Egységtitkárság prefektusa azt a meggyőződését fejezte ki Augsburgban, hogy „az akkori szakadások nem értek le közös gyökereinkig, és ami a hitünkben közös, az lényegesen mélyebbre és távolabbra nyílik, mint ami elválaszt”.⁹

1983: Luther születésének 500. évfordulóján közös nyilatkozatot adtak ki *Luther Márton – Jézus Krisztus tanúja* címmel, amely – a CA kölcsönös elfogadására (1980) alapozva – új fényben világítja meg Luther alakját.¹⁰ A bevezető utal arra, hogy századokon át mennyire ellentétes volt az ő megítélése: a katolikusok a nyugati egyházszakadás elindítóját, a legveszélyesebb eretneket látták benne, az evangélikusok pedig a hit hőségének tartották, egy új, igazi egyház alapítójának. A felek kölcsönösen azzal vádolták egymást, hogy elszakadtak az igaz hittől és az igaz egyháztól.

Luther önmagát „Urunk Jézus Krisztus méltatlan evangelistájának” tartotta, aki az egyház reformját sürgette és bűnbánatot hirdetett. Nem (csak) rajta múlt, hogy a reformatori mozgalom egyházi és politikai következményei egyházszakadáshoz vezettek. Kétségtelen, hogy a viták során Luther egyre harcosabban polemizált, a pápát Antikrisztusnak nevezte, másfelől pedig őt és követőit eretneknek és hitehagyónak nyilvánították. Ezeket a fájdalmas folyamatokat nem lehet meg nem történné tenni, ma az a feladatunk, hogy a reformáció pozitív örökségét közösen felkutassuk. A dokumentum felsorolja azokat a pontokat, amelyekben Luther örökségét a későbbi századokban eltorzították. – A 20. század végén aztán elindult Luther személyiségének újraértékelése. A fordulatra jellemző Willebrands bíboros kijelentése: „Ki tudná ma tagadni, hogy Martin Luther mélységesen vallásos személyiség volt, aki őszintén és odaadóan kutatta az Evangélium üzenetét; (...) hogy az ősi katolikus hit jelentős részét megtartotta; (...) hogy a II. Vatikáni zsinat számos olyan törekvést megvalósított, amelyet mások mellett ő is kimondott.”¹¹

A dokumentum végül levonja a mindkét egyházra vonatkozó következtetéseket. „Ma már lehetséges számunkra, hogy közösen tanuljunk Luthertől. »Közös tanítónk lehet abban, hogy Istent mindig Istennek tartjuk, hogy a mi legfontosabb emberi válaszuk csak az abszolút bizalom és Isten imádása lehet.«” A dokumentum ezután nyolc pontban összegzi Luthernek mindkét egyház számára kötelező teológiai örökségét, majd Luther utolsó vallomásával fejeződik be: „Koldusok vagyunk. Ez az igazság.”

1984: A dialógusbizottság munkája során kiadott dokumentumokból a legfontosabb a CA közös elfogadása után 1984-ben jelent meg *Einheit vor uns* címmel.¹² A dokumentum számos olyan kérdésben fogalmazza meg a közös álláspontot – vagy éppen az eltérő szempontokat –, ami szükséges volt a további kutatásokhoz. Fontosnak bizonyult az egyesülés modelljeinek felvázolása. Ezek közül az ortodox egyházakhoz hasonlóan a testvéregházak rangját tartják kívánatosnak a lutheránus egyházak esetében is.¹³ A különbözőségben létrejövő közösségben legitim eltérések állhatnak fenn a liturgiában, a lelkiéletben, az egyházfe-

⁸ KNA-Dokumentation Nr. 15, 25. Juni 1980.

⁹ KNA-Ökumenische Information Nr. 28, 9. 7. 1980, 5.; Den Glauben bekennen, 141

¹⁰ *Dokumente wachsender Übereinstimmung* Bd. 2. i.m.

¹¹ Willebrands előadása a Lutheránus Világszövetség közgyűlésén hangzott el, 1970-ben. Lutherische Rundschau 20 (1970) 457sk.

¹² *Dokumente wachsender Übereinstimmung*, i.m. Bd. 2. 1992. 451.

¹³ Ezt a törekvést meglehetősen megnehezítette a Hittani Kongregáció *Dominus Jesus* nyilatkozata. Jézus Krisztus és az Egyház egyetlen és egyetemesen üdvözítő voltáról. Szent István Társulat, Budapest, 2000.

gyelemben. Az aláírók kinyilvánítják szándékukat, hogy „az időközben beszüremkedett negatív előítéleteket felszámolják, és a múltban kimondott tanbeli elítéléseket felülvizsgálják, hogy vajon ma is helytállóak-e”.¹⁴ Leszögezik, hogy „az egyháznak Krisztus által ajándékozott, a Szentháromságos Istenben gyökerező egysége a hirdetett szó közösségében, a szent-ségek közösségében, valamint az Isten által szándékoltt és az ordinációval átadott hivatalban valósul meg.” A cél az „egység a különbözőségben” megteremtése: az egyes hagyományok sajátosságai nem szűnnek meg, a különbözőségeket nem kell teljesen felszámolni.¹⁵ A megkezdődött párbeszéd során a különbségeket olyan mértékben kell feldolgozni, hogy elvesztésük egyház-választó jellegüket, s láthatóvá tegyék, hogy a megmaradó különbségek az apostoli hit alapvető konszenzusának értelmezésén alapszanak, tehát ezért legitimek. Hasonlóképpen fogalmazott Joseph Ratzinger: „A különállás felekezeti ségével mi az egyesülés hermeneutikáját állítjuk szembe, ami a hitvallást az egységesre való tekintettel olvassa.” (Ratzinger 2008: 217)

1999: Az evangélikus–római katolikus Közös Nyilatkozat a megigazulás tanításáról máig az egyetlen hivatalos közös nyilatkozat Róma és a LVSZ között, amely az éveken át tartó, türelmes, egymás nézeteire odafigyelő, a közös alapokat feltáró, önkritikus dialógus csúcspontja, hiszen a reformáció egyik alapvető kérdésében elért konszenzust tükrözi. Jelentőségét növeli az, hogy éppen Luther központi teológiai témájában, a megigazulás kérdésében foglaltak közösen állást több mint másfél évtizedes teológiai-történeti közös kutatás és dialógus eredményeként.¹⁶ Itt nincs arra lehetőségünk, hogy a közeledés minden állomását – akár kronologikusan, akár tematikusan – áttekintsük. A *Közös Nyilatkozat* kimondta, hogy az akkori egyházi elítélések mára érvényüket veszítették. Név szerint azonban nem történt külön említés Lutherről. A közeledés jelen szakaszában egy ilyen hivatalos katolikus rehabilitáció ugyan elképzelhető, de valószínűtlen, hiszen alakja elválaszthatatlan a reformáció egész folyamatától. Jószándékát az egyház reformjában aligha lehet elvitatni, ugyanakkor sajnálatos, hogy a reformokból kirobbant reformáció rengeteg kárt okozott a felekezetekre szakadozott kereszténység és az újkori Európa történetében. A „katolikus” szó mára elveszítette eredeti „egyetemes” jelentését, s ez elszegényítette mindegyik egyházat. Az egységre törekvés mára sürgető parancsá vált – éppen Luther szellemében is.

2013: Fontos mérföldkő a 2013-ban megjelent közös nyilatkozat *A szembenállástól a közösségig* címmel, amely a 2017-es emlékévet kívánta előkészíteni.¹⁷ A dokumentum – immár a szokott módon – párhuzamosan összegzi a katolikus és az evangélikus fejleményeket, az egyes témákban fennálló egyetértéseket és eltéréseket, miközben különbséget tesz „Luther teológiája és az evangélikus teológia, különösen pedig Luther teológiája és az evangélikus egyházak tanítása között” (93). Lutherrel kapcsolatban „a katolikus kutatásokban az a megállapítás jelentette az áttörést, miszerint Luther egy olyan katolicizmust haladott meg önmagában, amely nem is volt teljesen katolikus” (21).

Az ökumenikus közeledés néhány jelentősebb állomását áttekintve két új, a dialógus szempontjából életbevágóan fontos szempont ötlük a szemünkbe. Az egyik: a múltban elkövetett hibák beismerése. A másik pedig a korábbi Luther-kép revideálása,¹⁸ Luther Márton igazi jelentőségének egyre erősödő méltatása volt, nemcsak egyes „reformer” katolikus teológusok

¹⁴ Uo. 470.

¹⁵ Uo. 466.

¹⁶ I.m. Lásd 1. jegyzet.

¹⁷ *A szembenállástól a közösségig*. Evangélikus–római katolikus közös megemlékezés a reformációról 2017-ben. Luther Kiadó, Budapest, 2016.

¹⁸ Ez persze kölcsönösséget is feltételez: a pápaságról alkotott lutheránus kép revideálását.

részéről, hanem a legmagasabb szinten is. A két szempont részben egybe is kapcsolódott a különböző megnyilatkozásokban.

Az elmúlt évtizedekben az egyházak között is kialakult a bocsánatkérés kultúrája (hasonlóra akadt példa a politikában is, például a lengyel-német, német-francia, amerikai-japán megbékélés). A reformáció első éveiben VI. Hadrianus pápa 1523-ban még beismerte, hogy a Szentszék is súlyos hibákat követett el, és kötelezte magát a római kúria reformjára.¹⁹ Nagylelkű gesztusát azonban évszázadokig az integráns bezárkózás követte. Ahogy XVI. Gergely pápa 1832-ben kijelentette, „abszurd és sértő volna az egyházra nézve restaurációt és megújulást javasolni, mintha az egyházban előfordulhatna bármilyen hiba vagy fogyatékoság. Hogy azonban az egymáshoz való közeledés nélkülözhetetlen velejárója a hibák kölcsönös beismerése, jól mutatja, hogy az Egyházak Ökumenikus Tanácsának konferenciáin rendszeressé váltak a bocsánatkérések. „Keresztény egyházakból jövünk, amelyek egymást hosszú ideig félreértették, semmibe vették; olyan országokból, amelyek hadban álltak egymással; mindnyájan bűnösök vagyunk, és atyáink bűneinek örökösei. Nem feleltünk meg annak az áldásnak, amelyet Isten reánk bízott.” (Accatoli 1998: 13)

A katolikus egyházban a múlt kritikus felülvizsgálatát XXIII. János pápa kezdte el, és a zsinat egyik fontos célkitűzésévé tette. Utóda, VI. Pál pápa a zsinat második ülészakának megnyitáskor a nem-katolikus keresztényekkel kapcsolatban „alázatosan kérte Isten bocsánatát, és bocsánatot kért azoktól a testvérektől, akiket megbántottunk. Ettől kezdve többször ismétlődött a nyilvános szóhasználatban az eredetileg Horatiustól származó szófordulat: „veniam damus, petimusque vicissim”, kölcsönösen megbocsátunk és bocsánatot kérünk. Ez a mottó végigkísérte II. János Pál egész pápaságát. A 2000-es jubileumi esztendőre készülve felszólította az egyházat az „emlékezet megtisztítására”. Az év ünnepeit azzal vezette be, hogy nyilvános bűnbánati szertartás keretében bocsánatot kért az egyház nevében a múltban elkövetett, sőt a jelenben is előforduló bűnökért, mulasztásokért, hibákért. A bocsánatkérések sorozata végigkísérte egész életét. Világkörüli útjain sohase mulasztotta el, hogy ne kérjen bocsánatot az abban az országban, kultúrában a múltban történt visszaélésekért. 1980-ban Mainzban az Evangélikus Egyház Tanácsával találkozva ezt a megrendítő párhuzamot említette: „Felidézem azt a pillanatot, amikor Luther Márton 1510-1511-ben Rómába ment zarándokként az Apostolok sírjához, de egyben tele kérdésekkel. Ma én jövök hozzátok, Luther Márton lelki örököseihez. Zarándokként jöttem. Evvel a zarándoklattel jelét szeretném adni annak, hogy egyek vagyunk hitünk központi misztériumában.”²⁰ A pápa idézett Luthernek a kiközösítése után írt leveléből, majd jelzi, hogy nem tekinti Luthert kiközösítettnek, hiszen „a kiközösítés véget ér az illető halálával”. Néhány évvel később, 1983-ban pedig ezt írta Willebrands bíborosnak, a Keresztény Egységítőkarság vezetőjének címzett levelében: „Az evangélikus és katolikus kutatók tudományos fáradozásai nyomán teljesebb és differenciáltabb kép alakult ki Luther személyiségéről, de azokról a bonyodalmakról is, amelyek a 16. század elején a politikában s a társadalomban kialakultak. Mindeközben meggyőzően láthatóvá lett Luther mélységes vallásossága, akit az örök üdvösség kérdésének égető szenvedélye hajtott.”²¹ Levelében hosszán részletezi, mely lépések szükségesek a kölcsönös kiengesztelődéshez vezető valódi párbeszédhez. (Accatoli 1998: 106)

¹⁹ Idézi Accatoli 1998: 7.

²⁰ http://w2.vatican.va/content/john-paul-ii/de/speeches/1980/november/documents/hf_jp_ii_spe_19801117_chiesa-evangelica.html. Letöltve: 2017. szept. 3.

²¹ http://w2.vatican.va/content/john-paul-ii/de/letters/1983/documents/hf_jp-ii_let_19831031_card-willebrands.html. Letöltve: 2017. 04. 23.

2011. Róma közeledése Wittenberghez folytatódott utódja alatt. XVI. Benedek az erfurti ágostonos kolostorban tett látogatásakor elmondta, hogy Luther szenvedélyes istenkeresése reá is nagy hatást gyakorolt. Ferenc pápa több alkalommal Krisztus hűséges tanújának nevezte Luthert. 2016-ban egy ezerfős német csoportot fogadott a VI. Pál teremben, egy Luther szobor előtt. „Köszönetet mondunk Istennek, hogy mi mint evangélikus és katolikus keresztények azon az úton járunk, amely a szembenállástól a közösséghez vezet. Már jelentős útszakaszt megtettünk együtt. Utunkban ellentétes érzelmeket éltünk át: fájdalmat azért a szakadásért, amely még fennáll köztünk, de örömet is azért a testvériségért, amelyre már újra rátaláltunk.”²² Egy hónapra rá pedig fölkereste a római Christuskirche evangélikus templomot, ahol ezt mondta: „Fontos, hogy a katolikus egyház bátran folytassa a reformáció szándékainak és Martin Luther alakjának gondos és őszinte újraértékelését, az Ecclesia semper reformanda szellemében.”²³

2016. Szavaknál is erősebb gesztus volt Ferenc pápa részvétele Lundban 2016. október 31-én a reformáció jubileumi évének megnyitó ünnepségén, ahol közös ökumenikus megemlékezést tartottak a fennállásának 40. évfordulóját ünneplő Lutheránus Világszövetség elnökével, Munib Younan püspökkel és a szövetség főtitkárával, továbbá svéd katolikus és lutheránus püspökökkel. A találkozó során közös nyilatkozatot is adtak ki: „Megtanultuk, hogy az, ami összeköt bennünket, nagyobb annál, mint ami elválaszt. Bár mélységesen hálásak vagyunk a reformáción keresztül kapott lelki és teológiai ajándékokért, megvalljuk és fájjaljuk Krisztus előtt azt a tényt, hogy evangélikusok és katolikusok megsértették az egyház látható egységét. A teológiai nézetkülönbségeket előítéletek és összetűzések kísérték, a vallást pedig politikai célokra használták.”²⁴

Egyes teológusok több alkalommal sürgették Luther valami módon történő rehabilitálását. Magyar részről az ökumenikus mozgalom legfőbb támogatója Békés Gellért volt, aki már 1983-ban cikket írt *Luther mai katolikus szemléletben* címmel. (Békés 1993: 287) Evangélikus részről a szintén külföldön élő Vajta Vilmos (aki megfigyelőként részt vett a II. Vatikáni zsinaton is) volt az ökumenikus párbeszéd legjelentősebb képviselője. Az 1983-as Luther-jubileum kapcsán ő is áttekintette „Luther és a katolicizmus” viszonyát, a katolikus Luther-kutatás eredményeit, az egyházak közti dialógust. „A katolikus Luther-kutatás ma azzal a feladattal áll szemben, (...) hogy szembesítse Luther teológiáját a Szentírással és azzal a hagyománnyal, amely az egyház hitvallásán keresztül megegyezik a Szentírással. Természetesen az evangélikus Luther-kutatásnak is tisztában kell lennie azzal, hogy a teológiai kutatás az egzegézis, sőt a tanhagyomány terén is új problémákkal találkozott az elmúlt évszázadok folyamán.” (Vajta 1998: 169)

2008-ban feltűnést keltett a neves katolikus Luther-kutató, Otto Hermann Pesch, aki egy előadásában azt javasolta, hogy 2017-ben, az 500. éves jubileum alkalmával Luthert egyházi jogi értelemben is rehabilitálni kellene. Előadásának címe is provokál: *Martin Luther – längst katholisch? Oder: wie lutherisch sind die Katholiken?* Mennyire lutheránusok ma a katolikusok, anélkül, hogy tudnák? Számos kérdésben – mondja – ma már közhelynek számít a katolikus teológiában és a hívek között az, ami annak idején vitakérdés volt.²⁵

²² http://w2.vatican.va/content/francesco/de/speeches/2016/october/documents/papa-francesco_20161013_pellegrinaggio-luterani.html. Letöltve: 2017. 04. 23.

²³ http://w2.vatican.va/content/francesco/en/speeches/2015/november/documents/papa-francesco_20151115_chiesa-evangelica-luterana.html. Letöltve: 2017. 04. 23.

²⁴ Magyar Kurir, 2016. október 31.

²⁵ Az előadás szövege megjelent: *Christ in der Gegenwart*, Nr.43–44, 25. Oktober és 1. November 2009.

Hans Küng pedig a közelmúltban írt cikkében a tőle megszokott stílusban energikusan sürgeti „Luther rehabilitációját, a kiközösítések visszavonását, a protestáns és anglikán egyházi hivatalok elismerését és az interkommuniót”. Természetesen hasonló bátor lépéseket vár el evangélikus oldalról is. A barátságos gesztusok ma már nem elegendőek, írja, valódi tettekre van szükség mindkét oldalról.²⁶

3. rész: Az utópia

Az első részben a szentháromságos istenhit alapján vázoltuk fel a tökéletes kommunikáció teóriáját. Hozzá tettük azonban, hogy mindez nem pusztán teológusok eszmélkedése, hiszen a Szentháromságon belüli kommunikáció folytatódott a teremtésben és az Istenfiának emberré testesülésében. Beleszövődött tehát a történelemben, nem csupán Jézus egyedi történelmi figurájában, hanem az általa alapított egyházban, aki azt a megbízást hagyta egyházára, hogy az emberi lehetőségek határain belül legyen a tökéletes isteni és az isten-emberi kommunikációnak hirdetője és megvalósítója a történelemben.

Láttuk, hogy ez mennyire töredékesen valósult meg, ezért a második részben azt vizsgáltuk, hogy a megszakadt, széttöredezett kommunikáció a valós földi körülmények között hogyan valósulhat meg Krisztus „egyetlen” egyházában, hogyan lehet tehát az egység, a teljes kommunikáció hiteles képviselője. A katolikus-lutheránus ökumenikus párbeszéd vázlatos elemzésében segítségünkre voltak a kommunikatív elméletek, jelesen a participációra alapozott modell, még ha explicite nem hivatkoztunk is rá. Bízunk azonban benne, hogy a kommunikáció kutatói számára is tanulságos lehet egy reális és makroszintű kommunikáció nyom követése, amilyen az ökumenikus közeledés folyamata.

Végül azonban föl kell vetnünk a kérdést, hogy várható-e a teljes egység elérése, akár ebben az esetben, akár tágasabban fogalmazva, az emberi kommunikáció korlátai között. A válaszunk kettős: egyrészt kijózanító, másrészt a reményt megőrző. Az első részben vázolt teória képviselői a folyamat végkimenetét is elének vetítik. Azt az állapotot, amelyben a háromszemélyű Isten beemeli a maga tökéletes szeretetkommuniójába mindazokat, akiket kozmikus tervének végcéljaként ezzel a céllal hozott létre. Akik átéltek az emberiség nem szűnő sebzettségét, a történelemben megállíthatatlanul felbukkanó mindig új szembenállásokat, konfliktusokat és harcokat, a technika fejlődésével sem szűnő barbár erőszak legkülönbözőbb módozatait. S mégis, mindezek közepette, sőt mindezek ellenére felismerik ezt a transzcendens *masterplant*: ébren tartják ennek tudatát, sőt saját lehetőségeik szerint törek-szenek az egyre tökéletesebb, mert egyre személyesebb kommunikációra. Annak tudatában élnek, hogy az ember *homo peregrinans*, vándorlány, aki – a „teória” képviselői szerint – mégis a beteljesedés felé van útban. A történelem mindig úton járás marad, a történelem belenyílik az öröklétbe. Miben áll ez a tökéletes harmónia? Szent János látomásától kezdve a misztikusok víziójáig próbálják hasonlatokkal megközelíteni, dadogó szavakkal, képekkel megsejtenni ezt az állapotot, amelyben a személyes kommunikáció olyan intenzívvé válik, hogy átmegy a szeretet kommuniójába, a háromszemélyű egy Isten örök közösségében. „A végtelen szeretet óceánjába való elmerülés pillanata ez, amelyben az idő (...) nincs többé. Csak arra vagyunk képesek, hogy ezt a pillanatot a teljes értelemben vett életként próbáljuk meg elgondolni, mindig új elmerülésként a lét mélységeibe, miközben egyszerűen eláraszt bennünket az öröm.”²⁷ Vagy Pilinszky János költői látomásában: „A jövőről nem sokat tudok, /

²⁶ *Christ in der Gegenwart* Nr. 10, 5. März 2017.

²⁷ XVI. Benedek pápa enciklikája a keresztény reményről. *Spe salvi*. Budapest, 2007. 18.

de a végítéletet magam előtt látom. / Az a nap, az az óra / mezítelenségünk fölmagasztalása lesz. // (...) Akkor azt mondjuk: szeretlek. Azt mondjuk: / nagyon szeretlek. S a hirtelen támadt tülekedésben / sírásunk mégegyszer fölszabadítja a tengert, / mielőtt asztalhoz ülnénk.”

Utópia? Bizonyára igen. Mégis úgy látszik, egyedülinek bizonyuló lehetőség arra, hogy az emberek közti kommunikáció ne csak a konfliktuskezelést, az érdekegyeztetést, a humán szempontból is fenntartható fejlődést szolgálja, ami nem zuhan vissza mindig újra egymással versenyző vagy éppen szembenálló felek küzdelmébe, hanem jó esetben mindig egy kicsit előrébb lépve közelít az *Örömóda* álmához, az emberi család egységéhez, a résztvevők egyre nagyobb (tudás)területére kiterjedő közösségéhez. A realista látásmódhoz hozzátartozik, hogy – ismerve fajunk történetét és természetét – ennek célbaéréséhez történelmünk folyamán aligha van esélyünk. A teória folytatásaként megjelenő utópia ezt a célt álmodja elénk, de immár a végső beteljesedésben, az eszkatonban. A tökéletes kommunikációt – a szentháromságos szeretetben. Ahogy XVI. Benedek mondta: „Az egység ‘eszkatologikus’ a szó igazi értelmében: már jelen van. Együtt kell keresnünk az Úr igazi arcát. Az ökumené nem más, mint már most eszkatologikus fényben élni. Ha útban vagyunk Krisztushoz, akkor útban vagyunk az egységhez.” (Ratzinger 2002: 234)

Irodalom

XVI. Benedek pápa enciklikája a keresztény reményről. *Spe salvi* (2007) Budapest.

A szembenállástól a közösségig. Evangélikus–római katolikus közös megemlékezés a reformációról 2017-ben (2016) Luther Kiadó, Budapest.

Accatoli, Luigi (1998): *When a Pope Asks Forgiveness*. Boston.

Alle unter einem Christus. Stellungnahme der Gemeinsamen Römisch-katholischen/Evangelisch-lutherischen Kommission zum Augsburgischen Bekenntnis (1980) In: *Dokumente wachsender Übereinstimmung* (szerk. Meyer, Harding – Urban, Hans Jörg – Vischer, Lukas), Verlag Bonifatius Druckerei, Padernborn, Verlag Otto Lembeck, Frankfurt am Main.

Babin, Pierre (1986): *L'ère de la communication*. Paris.

Békés Gellért (1983): Luther mai katolikus szemléletben, in.: *Katolikus Szemle* (Róma), 1983/4. Később megjelent a *Krisztusban mindnyájan egy – keresztények egysége utópia?* című kötetében, Bencés Kiadó, Pannonhalma, 1993.

Communio et progressio című lelkipásztori határozat a II. vatikáni zsinat határozatának alkalmazására a tömegkommunikációs eszközökről. Budapest, 1997. 8. 11.

Dokumente wachsender Übereinstimmung Bd. 2.

Ganoczy, Alexandre (1979): *Einführung in die katholische Sakramentenlehre*. Darmstadt.

Hermann Pesch, Otto (2009): *Christ in der Gegenwart*, Nr. 43–44, 25. Oktober és 1. November http://w2.vatican.va/content/francesco/en/speeches/2015/november/documents/papa-francesco_20151115_chiesa-evangelica-luterana.html. Letöltve: 2017. 04. 23.

http://w2.vatican.va/content/francesco/de/speeches/2016/october/documents/papa-francesco_20161013_pellegrinaggio-luterani.html. Letöltve: 2017. 04. 23.

http://w2.vatican.va/content/john-paul-ii/de/letters/1983/documents/hf_jp-ii_let_19831031_card-willebrands.html. Letöltve: 2017. 04. 23.

http://w2.vatican.va/content/john-paul-ii/de/speeches/1980/november/documents/hf_jp_ii_spe_19801117_chiesa-evangelica.html. Letöltve: 2017. szept. 3.

Jüngel, Eberhard (1982): *Gott als Geheimnis der Welt*. Tübingen.

Kasper, Walter (1982): Kirchenverständnis und Kircheneinheit nach der Confessio Augustana. In: Lehman, Karl – Schlink, Edmund (eds.) *Evangelium – Sakramente – Amt und die Einheit der Kirche*. Herder, Freiburg – Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.

Kessler, Hans (1995): *Sucht den Lebenden nicht bei den Toten*. Würzburg.

KNA-Dokumentation Nr. 15, 25. Juni 1980.

KNA-Ökumenische Information Nr. 28, 9. 7. 1980, 5.; Den Glauben bekennen.

Ulrich Kühn (1980) Die Frage einer katholischen Anerkennung der Confessio Augustana als Problem ökumenischer Rezeption. In: Hoffmann, Fritz – Kühn, Ulrich (szerk.) *Die Confessio Augustana im Ökumenischen Gespräch*. Evangelische Verlagsanstalt, Berlin.

Küng, Hans (2017): *Christ in der Gegenwart* Nr. 10, 5. März.

Magyar Kurir, 2016. október 31.

Neuner, Peter (2017): *Luther Márton reformációja*. Budapest.

Rahner, Karl – Vorgrimler, Herbert (1980): *Teológiai kishótár*. Budapest.

Ratzinger, Joseph (1981): 450 Jahre Confessio Augustana. *Catholica* 35.

Ratzinger, Joseph (2002): Zur Lage der Ökumene, in: Uő.: *Weggemeinschaft des Glaubens, Kirche als Communio*, Sankt Ulrich Verlag, Augsburg.

Ratzinger, Joseph (2008): Előrejelzések az ökumenizmus jövőjéről. In: *A közép újrafelfedezése. Alapvető tájékozódások*. Szent István Társulat, Budapest.

Vajta Vilmos (1984): A Luther-jubileum – az ökumené távlatában. In: *Koinónia* 28. szám, Oslo 1984. 1–14. Később megjelent az *Amíg időnk van. Válogatott írások* című kötetben, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Basel–Budapest, 1998.

Vischer, Lukas (1980): *Evangelische Kommentare* 13.

LOYOLAI IGNÁC ÉS A REFORMÁTOROK

Kovács Lajos

kovacs.lajos@jezsuita.hu

Az újkor kezdete nem véletlenül esik a XV. század végére és XVI. század első évtizedeire: az 'újvilág' felfedezése, a nyugati egyház társadalmi-politikai meghatározó szerepe, a modern tudományok születése lassan, de biztosan megteremtette egy új világ- és emberkép kezdetének a lehetőségét.

A nyugati egyház ünnepelte az új kezdeményezéseket és felfedezéseket, de csak addig tűrte ezek térhódítását, amíg azok nem kérdőjelezték meg annak tekintélyét, túl- és evilági hatalmát, és nem bolygatták az egyház egységét és gazdasági érdekeit.

A reformokra való vágy, a másként gondolkodás azonban sokkal korábban elkezdődött az emberekben és intézményekben, mint ahogy az a nyilvános vagy hivatalos fórumokon megjelenhetett.

Ennek a forrongó időszaknak és minden bizonnyal végtelenül izgalmas kezdetnek volt kortársa Loyolai Ignác (1491–1556) rendalapító, Luther Márton (1483–1546) és Kálvin János (1509–1564) egyházreformerek.

Az egyház 2000 éves történelme tele van reformokkal és folytonos változásokkal: korhoz, helyhez, kultúrához való állandó alkalmazkodással. Elég csupán a zsidó vallási és kultúrkörből származó Jézus tanítványaira gondolnunk, vagy a Közel-Keleten élő és ígét hirdető apostolutódokra, akik a krisztusi tanok elterjesztése érdekében mindent megtettek, hogy ahhoz a környezethez alkalmazkodjanak, amelyben az embereket megszólították vagy megtérítették.

Az egyház – főként földalatti – terjeszkedése az első három évszázadban a Római Birodalomban annak bizonyítéka, hogy vallási, faji és nyelvi hovatartozástól függetlenül lettek emberek ezrei keresztények. A kereszténység pedig hivatalos államvallássá válása során a szellemi kihívásokkal szemben kellett megmértesse magát, ami a korabeli hellén és római gondolkodást jelentette. Ezekbe a fölöttébb izgalmas szellemi időkbe főként a patrisztikus irodalom enged betekintést.

A külső kulturális kihívások mellett a legnagyobbat mégis a belső megújulás, a reformok, és az értelmezések sokfélesége jelentette (és jelenti mind a mai napig) az egyház életében. Leegyszerűsítve egy nagyon bonyolult 2000 éves egyháztörténelmet azt láthatjuk, hogy egyszerre voltak jelen az eretnekek és szakadárok, de a belső tiltakozási mozgalmak, más névvel a szerzetesrendek és lelkiségi mozgalmak. (Révai 2003)

A XVI. századról pedig kétségkívül elmondhatjuk, hogy a nagy szentek (belső reformerek) és a nagy szakadárok (külső reformerek vagy radikális újítók) ideje volt. Ezekben a gyakran jó indulatú kezdeményezésekben egyesek a belső (lelki) megújulást sürgették, míg mások a külsőt, az ún. struktúrák gyökeres átalakítását. A változás előidézésének helyes módja nagy valószínűséggel a kettő kölcsönös összefüggésének a felismerése, megértése (azaz

intézmény és karizma viszonya) lett volna, és az ebből fakadó változtatás módszeres véghezvitele. Az erre vonatkozó kutatások (O'Malley 2015) bővelkednek abban, hogy a korabeli emberi, társadalmi, politikai helyzet bonyolultsága az egyik oka annak, hogy nagyon különféle megoldások születtek, és számtalan egyéb ok vezetett az addig egyeduralgó latin egyház hegemoniájának a megtöréséhez, amely az alternatív egyházmodellek megszületését eredményezte szerte Európában.

A kor nagy lelkiismereti irányzata a *devotio moderna* volt, mely már legalább 150 évvel a reformáció előtt mélyen érezte hatását egyházi közösségekben, különösen a szerzetesi kolostorokban, de jelen volt a teológia művelésében is. Feltételezhetjük ezért, hogy pl. Luther Márton ágostonrendi szerzetesként találkozott ezzel a lelkiismereti megújulással, Loyolai Ignác és Kálvin János pedig párizsi teológiai tanulmányaik idején (Ignác, Kálvin és Erasmus ugyanannak a Collège Montaigu-nek a diákjai Párizsban). Ez az új irányzat az istenkeresés és -tapasztalás új módszerét kínálta fel. Inigo (Loyolai Ignác eredeti neve) még laikus emberként Manrézában próbálja ki a módszert és annak gyakorlati hatását saját magán. Ennek köszönhető fő műve, a közkeletűen *Lelkigyakorlatok*¹ címen ismert írása.

Devotio moderna

A *devotio moderna* (Bartók 2016) születése Németalföldre és a flamand Gérard Groote nevéhez (1340–1384) fűződik. Körülötte jött létre a XIV. század második felében egy lelkiismereti mozgalom és közösség, amely eredetileg a *Közös Élet Testvérei* nevet kapta. Groote nem volt pap, csak diakónus, és a mozgalom németalföldi közösségeihez elsősorban laikus férfiak és nők tartoztak. Hamarosan papok is csatlakoztak hozzájuk.

A mozgalom lelkiismeretének az elnevezése – *devotio moderna* – a windesheimi kolostor krónikásától, Johannes Buschtól származik (+1479). „Modern” abban az értelemben, hogy világiak számára is utat nyitott egy elmélyültebb lelkiéletre. Busch révén a mozgalom kiterjedt Németországra is, Jean Mombaer (+1501) révén pedig Franciaországra. A *Közös Élet Testvérei* nem tettek szerzetesi fogadalmakat, de szegénységben élve az imádságnak szentelték magukat, és általában könyvmásolásból tartották fenn közösségeiket. A kanonoki ág az Ágoston-rend (Luther Ágoston-rendi szerzetes), illetve a párizsi Szent Viktor apátság szabályzatát követte. Hatásuk elsősorban abban mutatkozott meg, hogy a XIV–XV. században számos más szerzetesi közösség mintájukat követve reformokat hajtott végre, ami az imaéletet és szegénységet illeti. Ennek a reformmozgalomnak a szerzetesi vonulatába tartozik Cisneros is, aki apátként megreformálta a montserrati kolostor fegyelmi és lelkiéletét a XV–XVI. század fordulóján (Loyolai Ignác itt szerez tudomást róla és itt kap első ízben konkrét segítséget a lelkiéletben).

A *devotio moderna* képviselőit számos közös vonás jellemzi, amely egyszerre köszön vissza Ignác lelkiismeretében és a reformátorok gondolkodásában:

Lélektani realizmus: a vallásos lelki tapasztalatot józan lélektani realizmussal kezelik és egyszerű nyelvezettel mutatják be, amely a teológiaiilag nem művelt emberek számára is érthető és vonzó. Alapvetően kerülik a misztikára jellemző túlzó, illetve paradox megfogalmazásokat (annak ellenére, hogy kapcsolatban állnak a rajnai és flamand misztikával).

Személyes mentális ima – imapedagógia: a *devotio moderna* képviselői bár a misztikus jelenségekkel szemben inkább tartózkodó álláspontot képviselnek, de megkülönböztetett fi-

¹ Loyolai Szent Ignác 1994. A mű eredeti címe: *Lelkigyakorlatok, hogy az ember önmagát legyőzze és életét rendezze, anélkül, hogy bármely rendezetlen hajlamból elhatározást tenne.*

gyelmet fordítanak a lelkiélet benső történéseire. Nagyobb hangsúlyt kap a személyes mentális ima, amelynek gyakorlata egyre jobban terjed a laikusok között is. A *devotio moderna* igazi hozománya az ima pedagógiája, amely létezett persze a korábbi monasztikus gyakorlatban is, de most még inkább módszeressé válik. E gyakorlatokban a mentális tevékenység (*diszkurzivitás, imagináció*) általában kontrollálható. Az imádkozni tanítás, tanulás mozgalmának gyümölcseként születnek az első „lelkigyakorlatos könyvek”.² Ezek a könyvek nagy hatást gyakorolnak Ignác Lelkigyakorlataira.

Krisztusközpontúság: a *devotio moderna* kifejezetten krisztocentrikus lelkiség. Nagy hangsúlyt helyez a *Jézus emberségével* való kapcsolatra. Elmondható, hogy közeli rokon a ferences lelkiséggel, ám érzelmileg visszafogottabb. A *devotio moderna* krisztusközpontú irodalmának legtipikusabb alkotása Kempis Tamás a *De imitatione Christi* c. írása. A *devotio moderna* képviselői számára a személyes ima leggyakoribb tárgya Krisztus élete, szenvedése, halála, szeretete, a világ hiúsága, az utolsó ítélet. Ezek a meditációk időnként erőteljes pesszimizmust, világgal szembeni bizalmatlanságot sugároznak.

Erények – aranyközéput: a *devotio moderna* követőinek életstílusában fontos szerep jut az erények gyakorlásának, az alázatnak, a lemondásnak és az előljáró vagy a lelkivezető iránti engedelmességnek, de a szélsőségektől óvakodó lelkiségnek nevezhető.

Teológia és spiritualitás szétválása: a *devotio moderna* tipikusan annak a kornak – XIV. század – a szülötte, amikor véglegesen elszakad egymástól a skolasztikus teológia és a lelkiség. A XV–XVI. században néhány teológus megpróbál még ellenállni ennek a folyamatnak (J. Gerson, W. Gansfort, R. Erasmus), ez azonban megállíthatatlan. A *devotio modernát* egyre inkább áthatja az egyetemi teológiával szembeni bizalmatlanság. (Kempis említett műve mint a *devotio moderna* gyöngyszeme egyértelműen anti-intellektuális beállítottságú.)

Míg a reformátorok a lelkiismeret benső hangjától és az abban megszólaló Szentlélektől várják a bizonyosságot, de elutasítanak minden külső egyházi-intézményi kontrollt (*sola gratia, sola fides*), addig Loyolai Ignác lelkisége szerint Isten a benső megmozdulásokon (vigaszokon és vigasztalásokon), a lelkiismeret hangján keresztül közvetlenül képes vezetni az embert. Közös szempont, hogy a jó és a rossz megkülönböztetését nem pusztán a törvénytől és az intézménytől várják.

Loyolai Ignác lelkisége tehát számos szempontból örököse a *devotio modernának*: a lélektani realizmus, a személyes ima, az imaélet pedagógiájára helyezett hangsúly (megfelelő gyakorlatok, módszerek alkalmazása), a Krisztus embersége iránti mély elkötelezettség, a lelkivezető fontossága e németalföldi eredetű lelkiségi mozgalomra visszavezethető elem, ha nem is kizárólagos módon. Ugyanakkor nem hat Ignácra a *devotio moderna* szomorkás pesszimizmusa és anti-intellektuális beütése. Ami leginkább ebbe a vonalába sorolja Ignácot, az az individuum lelki tapasztalatára való figyelem, amelyhez egy sajátos teológiai fogalmat rendelt: Isten akaratának konkrét, az adott személyre vonatkozó keresését. Ez nem található meg a *devotio moderna* képviselőinél.

² Gérard Zerbolt de Zutphen (+1398) *De spiritualibus ascensionibus* (A lelki felemelkedésről) című könyve bemutatja a lelkiélet fejlődését a halálos bűn állapotától az erkölcsileg megreformált életformáig, amelynek az alapja a szív tisztasága (*puritas cordis*) és a szeretet (*caritas*). Ehhez egymásra épülő imagyakorlatokat, lelkiismeretvizsgálati gyakorlatot, általános gyónást, az utolsó ítéletről és Krisztus szenvedéséről szóló elmélkedéseket javasol.

Jean Mombaer *Rosetum exercitiorum spiritualium* (Lelkigyakorlatok rózsakertje) különféle imagyakorlatokat gyűjtött össze.

És végezetül a Szent Ignác-i lelkiség népszerűsített formája négy alapelvben (Martin 2010):

Megtalálni Istent mindenben (és mindent Istenben): minden a spiritualitás része. Nem csupán a vallási vagy teológiai kérdések, szakrális szövegek tartoznak ide, hanem a munka, az emberi kapcsolatok, a szexualitás, az egészség, a szabadidő stb. Ignác idejében ez a meg-tévesztően egyszerű tétel forradalmian hangzott, mert az egyházi kontrollról a személyes tapasztalásra és végső soron lelkiismeretre helyeződik a hangsúly.

Szemlélődve tevékenykedni (*contemplatio in actionem*): nem kell a templomok falai közé menni, szent helyekre eljutni ahhoz, hogy találkozzunk a Szenttel. A mobil eszközök, a nagyvárosi zaj közepette is megteremthetjük a módját pl. az elcsendesedésnek. Ha vágyunk rá, rajtunk múlik, hogy tudatosan és következetesen megteremtsük azt a mindennapjainkban. A töltekezés, az önismeret, a reflexió ideje arra segít, hogy az események mögött is észlelni tudjuk a transzcendentális világ háttérmozzanatát. Ignác számára a világ jelentette a kolostort, az 'út a mi otthonunk'.

Inkarnatorikus spiritualitás: a megtestesülés teológiai misztériuma Isten mindennapi életünkben való részvételének a misztériuma. Nem az embernek kell emberfeletti erőfeszítések árán *megistenülnie*, hanem észre kell vennie Istent a hétköznapi eseményekben, aki nem távol, a világmindenségén kívül van, hanem az „itt és most”-ban. Teológiai értelemben különbség teendő Isten *transzcendenciája* (aki mindent felülmúl és ebben az életben nem megismerhető) és Isten *immanenciája* között (ahogyan jelen van és tevékenykedik a teremtett világban).

Ezen a ponton képes a PTC kapcsolódni a Szent Ignác-i lelkiséghez: részesedni Isten immanenciájában.

Szabadság és belső függetlenség: függetlenné tenni magunkat bensőleg mindentől, ami gátol abban, hogy szabadon döntsünk, szeressünk és éljünk. Ne verjenek béklyóba lényegtelen dolgok az előremenetelünk terén. Egy példával élve, ha életem legfőbb hajtóereje, hogy minél több pénzre tegyek szert, akkor nem fogok olyanok társaságába kerülni, akik nem mozdtítják elő a karrieremet, nem szánok elég időt a kikapcsolódásra, idővel lehet, hogy mindenkit eszköznek tekintek, hogy ebbéli céloimat elérjem. Előbb-utóbb minden a pénzszerzési vágyam körül kezd forogni. A cél szentesíteni fog minden eszközt. Ha arra a kérdésre keressük a választ, hogy ki vagy mi az Isten az életünkben, abból tudhatjuk meg, hogy mi az, ami a hétköznapi életben motivál, értelmet ad, amiért áldozatot is képesek vagyunk hozni.

Irodalom

- Bartók Tibor (2006): *A választás három ideje*. Miskolc, Tanulmányi napok, 2006, aug. 1–6. (előadás jegyzetek)
- Bartók Tibor (2016): *Az ignáci lelkiség forrásai – Lelkivezetői Képzések*. Dobogókő, 2016. febr. 21. (előadás jegyzetek)
- Martin, James (2010): *The Jesuit Guide to (Almost) Everything*, Harper Collins, New York.
- O'Malley, John (2015): *A jezsuiták története, Loyolai Szent Ignációl napjainkig*. Budapest.
- Kempis Tamás (2004): *Krisztus követése*. Ecclesia, Budapest.
- Loyolai Szent Ignác (1994): *Lelki gyakorlatok*. Budapest.
- Loyolai Szent Ignác Lelki följegyzései* (1977). Budapest, JTMR.
- Révai Edit (2003) *Újrinduló szerzetesrendek egy megújuló társadalomban*, Budapest–Csík-szereda.

VALLÁSRÓL, EGYHÁZRÓL, KOMMUNIKÁCIÓRÓL A TÁRSADALOMMAL VALÓ VISZONYRENDSZERBEN EGY ÉLETMŰ OPTIKÁJÁN KERESZTÜL¹

Korpics Márta

korpics@gmail.com

Találó címet adott a szerkesztő (*Az egyház mozgástereiről a mai Magyarországon*) az 1997-ben megjelent kötetnek, amely egy kutatás eredményeit tartalmazta (Horányi 1997). A kötet a Magyar Katolikus Püspöki Kar Tömegkommunikációs Bizottsága felhatalmazása által lebonyolított kutatást mutatja be, mégpedig nemcsak szigorúan a kutatás eredményeire fókuszál, de a téma hazai elméleti és gyakorlati szakembereit is megszólítva pozicionál, tematizál. A kutatás szorosan kapcsolódott a II. Vatikáni Zsinat által kijelölt irányokhoz, az volt a célja, hogy feltárja és elemezze azt, hogy Magyarországon a rendszerváltozás óta eltelt időszakban mennyire sikerült a katolikus egyháznak „az idők jeleihez” alkalmazkodnia és hogy milyen nehézségekkel, konfliktusokkal kellett szembenéznie egy megváltozott politikai, gazdasági és társadalmi környezetben. Az egyház küldetése – hangsúlyozza ezt Lukács László a kötet előszavában² – hogy Krisztus örömhírét tanításával és tevékenységével adja át a világnak. „Ezt a hivatását, küldetését csak akkor tudja hatékonyan betölteni, ha ismeri azt a környezetet, amelyikben megszólal, tud beszélni hallgatóinak nyelvén, érti gondjaikat és vágyaikat. Végül pedig – mivel az egyház maga is a földön élő emberekből álló közösség – tisztában kell lennie önmagával is, saját belső lehetőségeivel, adottságaival.” (Lukács 1997: 7) Már a kötet bevezetője beemeli a mozgástér fogalmát és kitér annak fontosságára. A fogalom aztán végigvonul a kötet tanulmányain, a kutatási eredmények bemutatásán. Ahhoz, ugyanis – írja Lukács – hogy az egyház meg tudja szólítani a társadalmat, ismernie kell a nyelvet, amelyen az emberek beszélnek és ismernie kell azt is, hogy milyen problémák foglalkoztatják az egyház körül élőket. Hogy vannak-e előítéleteik az egyházzal kapcsolatban és hogy mit várnak el ettől az intézménytől. Erre a tudásra úgy lehet szert tenni, hogy tisztában kell lenni azzal a mozgástérrel, amely az egyháznak is kijelöli a kereteket. A mozgástér egyéni és társadalmi hatóerők jelölik ki, és mint társadalmi szereplő, az egyház is hatással van erre a mozgástérre. Ez lehetőség, de egyben nagy felelősség is. (Lukács 1997: 9)

¹ Lehet, hogy szokatlan korreferálóként nem szorosan az előadó szövegéhez kapcsolódni, de talán megbocsátható, hisz a tanulmány mind a témához, mind az ünnepelthez kapcsolódik.

² Az előszót Lukács László piarista szerzetes írta. Lukács László 1984-től a Vigilia folyóirat szerkesztője, 1989–2000 között az MKPK Tömegkommunikációs Irodájának igazgatója, 1989–1995 között az Új Ember hetilap felelős szerkesztője és kiadója, 1990–2000 között a Magyar Kurir felelős kiadója. Lukács szerepe a kötet létrejöttében kiemelendő, hiszen egyrészt támogatta a kutatást a kutatási háttér biztosításával, másrészt pedig egyedülálló a szerepe abban is, hogy egyházi szereplőként felismerte a téma fontosságát.

A kötet megjelenése és a rendszerváltozás között nem telt el még ekkor 10 év, nagyon sok változást és változtatást nem igazán lehetett még ekkor látni. Azt azonban már igen, hogy az egyház nehezen találta meg helyét a megváltozott politikai és társadalmi körülmények között. Ennek oka kettős: az egyik a megváltozott társadalmi viszonyokban keresendő, a másik az egyház elégtelen reakcióiban. Az átalakuló új körülmények strukturái között lassan formálódott a civil társadalom és talán még lassabban jelentek meg azok az önállóan gondolkodni képes állampolgárok, akik közösségükért, egyházukért feladatot és felelősséget vállaltak.³ Az egyház elégtelen reakciói mögött pedig az egyház belső élete, belső kommunikációja állt. A szerkesztői szándék tehát egyértelmű, a mozgástér fogalmának tisztázásával és a mozgástér vizsgálatával fel lehet tárni az egyház nehézségeinek okát.

Tamás Pál és Horányi Özséb a kötet bevezető tanulmányában nagy hangsúlyt fektet a mozgástér fogalmának definiálására és leírására, ezzel is segítve azt a társadalomtudományi megközelítést, amely fontos akkor, amikor a társadalmi kommunikációban létező és működő intézményeket vizsgálunk, ezekről gondolkodunk, vagy elemzéseket készítünk ezek működéséről. Kiindulópontjuk, hogy „...az egyház benne él a világban és a történelemben, egyszerre része és alakítója. (...) Az egyház a társadalom egyik intézményeként is működik.” (Horányi–Tamás 1997: 11.) Mit értenek a szerzők a mozgástér fogalmán? „A mozgástér a cselekvési lehetőségeknek, alternatív szervezeti megoldásoknak és szimbolikus akcióknak azon együttese, amelyek kivitelezése az adott társadalmi környezetben konfliktusmentes, vagy a lehető legkevesebb konfliktussal jár.” (Horányi–Tamás 1997: 13) Az egyháznak mint a társadalmi kommunikáció egyik résztvevőjének két feladata van, az egyik, hogy saját belső erőivel, adottságaival, esetleges gyöngéivel tisztában legyen. A belső tisztázás után képes arra, hogy társadalmi intézményként hasson és alakítson a társadalmon, aminek fontos szereplője. Ehhez azonban elengedhetetlen a társadalmi mozgástér ismerete. Ez a mozgástér konfliktusokkal terhelt, de a konfliktusok feltárása és megismerése az idők jeleinek megértéséhez vezet – írják a tanulmány szerzői. A kutatás és a hozzá csatolt elemzések célja azon társadalmi konfliktusok feltárása, amelyek kezelésében az egyház szerepet vállalhat. A kutatás által feltárt eredmények pedig segíthetik az egyházat abban, hogy be tudjon kapcsolódni a társadalom életébe, mégpedig azokon a pontokon, amelyeken a jelenlétét leginkább el tudják fogadni az emberek és más intézmények. A kutatás alkalmazott kutatás, a társadalomkutató vizsgál és elemez és eredményeit az egyház felhasználja. De a megszólított kutatók – akik kommentálják a kutatás eredményeit – többsége elkötelezett hívő is egyben, akik saját szakterületük eredményeit az egyház szolgálatába állítják. Hogy miért is teszik mindezt? Mert a kötet szerkesztőjével együtt tudják és vallják, hogy „az egyházak a magyar társadalomban meghatározó kulturális minták, egyéni és csoportos viselkedési modellek képviselői” (Horányi–Tamás 1997: 14), és hogy ezeknek a mintáknak a nyilvánossá tétele és megosztása fontos társadalmi haszonnal is együtt járhat.

A kötet nem áll egyedül a szerkesztő életművében, hiszen Horányi már a nyolcvanas-kilencvenes évek fordulójától szerepet vállal az egyház és társadalom viszonyát bemutató, elemző konferenciák szervezőjeként, majd a konferenciákon megjelent előadások tanulmányként való közlésében szerkesztőként. Ide tartozik a Keresztény Értelmiségi Műhely három konferenciája és az azokról megjelent kötetek (*Keresztény szemmel 1–3*). Ezekből a kötetekből nagyon pontosan kirajzolódik Horányi missziója, ami egy olyan társadalmi tanulási folyamat elősegí-

³ A társadalom strukturáját meghatározó alapok (normák, társadalmi együttműködés-konfliktusok kezelése, hatalomelosztás) mindegyikét érintették a megváltozott politikai és társadalmi viszonyok (vö. Dahrendorf 1994).

tése, amelyben újra meg kell szereznünk a nyilvános, értelmiségi és keresztény beszédmód készségét és tudását” – írja a szerző az egyik kötet előszavában. (Horányi 1991: 8) De ott találjuk rendre azokon a konferenciákon is, ahol az egyház és társadalom kérdései kerülnek megvitatásra vagy csak egyszerűen napirendre, ahol is tematizáló írásai jelennek meg a témában. Az első ilyen tanulmánya volt a *Vallásfilozófia Magyarországon* című kötetben megjelent *Kereszténynek lenni itt és most*, amely azon túl, hogy szemiotikai-szemantikai értelmezését adta az egyik központi keresztény imaszövegnek, a szerző keresztény értelmiségiként való tanúságtételét is magában foglalja. Így ír erről: „...a mai világban nemcsak az információ folyamatos felértékelődése miatt kell egyre inkább mindannyiunknak értelmiségivé válnunk, de a keresztény, éppen az individuális életút megtalálása miatt, szinte nem is lehet más, csak értelmiségi (kereső, mindent latba vető, kritikus) attitűdöt mutató.” (Horányi 1995: 238)

Külön ki kell emelni Horányi Magyar Pax Romana Fórum (MPRF) keretei közötti sokrétű tevékenységét. Azért nem tudományszervezőt írok, mert bár konferenciák szervezése és kötetek kiadása zajlott, ezek az alkalmak nem (csak) a tudományról szóltak, hanem az egyház iránti elkötelezettségről és annak a törekvésnek a nyilvánossá tételéről, hogy fontos az egyházon belül egy olyan párbeszédnek az elindítása, amelynek az egyik feladata éppen a korábban már említett mozgásterek kijelölése volt. 1998-tól 2004-ig volt a Magyar Pax Romana Fórum katolikus értelmiségi szervezet elnöke, majd 2010-től újraválasztották. Az itteni tevékenységét kitűnően reprezentálják az általa (illetve a szervezetben vele együtt tevékenykedő társaival együtt) szerkesztett tanulmánykötetek. A MPRF keretein belül volt konferencia az egyház feladatairól (1998), az egyház és kommunikáció kapcsolatáról (1999), a Soáról (1999), a vallások és az európai integráció viszonyáról (2000), a kölcsönösség strukturáiról (2002), az együttlétről (2004).⁴ Egy az életművet bemutató tanulmányban egy volt tanítvány így ír erről az időszakról: „Horányi Özsébknek a keresztény értelmiségi közéletben végzett tevékenysége úgy jellemezhető leginkább, mint amely az egyházak és a vallások társadalmi helyét illetően a hatalmi-politikai szerepvállalással szemben *a szociális integráló funkció és a társadalmi felelősségvállalás* jelentőségét hangsúlyozza” (Havasréti, 2002: 11)

A közéleti kommunikációról szóló kötetben közzétett (Sárközy–Buda 2001) P. Szilczl Dórával közösen *Az egyházak kommunikációjáról* megírt tanulmány – még egy lépéssel továbbmegy és olyan téma-kijelölő kezdeményezéssé válik, amely a téma tanulmányozásának keretein túl felkínál és megoszt olyan kérdéseket is, amelyek mentén lehet és kell az egyházak közéleti kommunikációját feltáró és leíró kutatásokat folytatni. A leírást az alábbi állítással kezdik: „A (magyar) egyházak a (magyarországi) közéleti kommunikáció egyes színtereit alkotják. A kérdés az, hogy mi jellemzi ez(eket) a színtereket és milyen összefüggésbe hozhatók az e színtéren bekövetkezett változások a magyarországi rendszerváltozással.” (Horányi–P.Szilczl 2001:79) A szerzők állítása szerint az egyházak a társadalmi kommunikáció aktív résztvevői és alakítói. A vallási kommunikációnak ily módon egyik sajátos területe az a mód, ahogyan az egyház tevékenykedik a társadalmi kommunikáció különböző színterein. Ez a tevékenykedés három társadalmi kommunikációs színtéren⁵ zajlik. Az első az, amikor az egy-

⁴ Az évszámok a konferenciáról készült kötetek megjelenési évszámai. Pontos adatokat lásd a bibliográfiában.

⁵ A színtér fogalma a kommunikáció participációs felfogása szerint nem a fizikai térrel van kapcsolatban, ennél sokkal összetettebb. A színtér nem földrajzi értelemben értendő, hanem olyan közegként, amelynek minden eleme (tér, idő, felkészültség) fontos a kommunikációs esemény megvalósulásának szempontjából. A színtér tehát olyan környezet, ahol maguk a kommunikatív aktusok végbemennek. „A kommunikációs színterek ágensek és felkészültségek olyan strukturált aggregátumai,

ház a társadalmi kommunikáció résztvevőjeként tevékenykedik a társadalmi kommunikáció különböző színterein. A második esetben maga az egyház jelenti a társadalmi kommunikáció egy sajátos színterét. A harmadik pedig az a szintér, ahol a transzcendenssel kapcsolatos kommunikáció zajlik, ez a szakrális kommunikáció színtere. Az első két szintéren történő megnyilatkozások, események adják az egyház(ak) közéleti kommunikációját. A két szintér vizsgálatával az egyház(ak) nyilvános jelenlétét lehet leírni. A harmadik szintéren zajló események, cselekmények azt mutatják meg, hogy az egyes felekezeten belül hogyan alakultak, és alakulnak a transzcendenssel való kapcsolattartás módjai „hogyan a különböző egyének és közösségek miként fogják fel az Isten-ember közti viszonyt, s milyen kommunikációs formákat alkalmaznak e kapcsolat fenntartására.” (P. Szilczl 2007: 72). A szerzők a hivatkozott tanulmányban felvázolnak egy koncepciót, amelynek mentén erről a jelenlétről gondolkodni lehet és kell – ezzel kijelölik azokat a kereteket is természetesen, ami alakítja ezt a diskurzust. Ide tartozik a nyilvánosság, az egyház mint társadalomtudományi entitás, a mozgástér, a konfliktus és a szerepvállalás.

Ha Horányi Özsébnek a témában való nyomtatásban is megjelenő és elérhető szervezői és tudományos munkásságát vizsgáljuk, akkor azt láthatjuk, hogy látszólag ezzel a tanulmánnyal véget ér a témában folytatott aktivitása. Kivételt képez talán a kommunikáció participációs modelljét bemutató Horányi által szerkesztett kötet, de itt a vallás és egyház nem önálló témaként, hanem az intézményeket bemutató fejezetben jelenik meg, nem Horányi, hanem tanítványai tollából (P.Szilczl–Pete 2007). De valójában nem, mert semmi más nem történt, mint csatorna-váltás. Horányi tudományos pályáján meghatározó volt a kommunikációtudomány, így nem véletlen, hogy választásai, irányultságai ezen terület felől meghatározottak. Egy kommunikációkutatótól pedig elvárt, hogy értse a McLuhan-i megfogalmazást a média és a médiumok megváltozott szerepéről. „A médium maga az üzenet” – vagyis az idők jeleit felismerve meg kell változtatni a diskurzus helyét és módját, és váltani kell. Így jött létre az *Egyház és társadalom* online folyóirat, amelynek beköszöntője szerint az online folyóirat célja, hogy az MPR működése láthatóbb, intenzívebb és részvételre alkalmat adóbb legyen. A folyóirat vállaltan egy olyan „gyűjtőhely”, amelybe mindaz a téma belefér, ami korábban az MPR Egyesület tevékenységében megjelent. A beköszöntő azon túl, hogy kijelöli a tevékenységi kört, meg is indokolja magát a típust és a csatornát is. Folyóirat azért, hogy ne csak évi egy nagy rendezvény legyen, online pedig azért, mert ez kiszolgálhatja és kielégítheti a megváltozott igényeket. A folyóiratnak nincsenek klasszikus értelemben vett rovatai, inkább témákat kínál fel, amelyekhez írások és hozzászólások kapcsolódnak. Az oldal nagyon jól mutatja az aktivitást, az érintetteket megszólalásra, az érdeklődőket olvasásra, a kritikusokat gondolkodásra ösztönzi. Nem utolsósorban a téma iránt elkötelezett kutatók számára pedig olyan kapaszkodókat ad, amelyek mentén Horányi korábbi írásai tematizációs törekvéseinek beérése tapasztalható. Horányi életpályáján a tudós és a keresztény értelmiségi szerepek, identitások mindig is összetalálkoztak, együtt léteztek. Nincs ez ennél a folyóiratnál sem másképp. Ennek bizonyosságául hadd álljon itt egy kiragadott részlet a folyóirat egyik felületéről, „*A Szemhatáron innen – kartávolságon túl*”-ból: „Ebben a projektben arra vállalkozunk, hogy szimptomákat mutassunk fel. Eseményeket, eseteket, megjelenéseket, amelyek azonban talán túlmutatnak önmagukon. És ha csak lehetséges, ezek a szimptomák itt mintát

amelyekben érvényesek bizonyos intézmények (kódok) (és mások nem), a szintér struktúráját pedig az ágensek és a felkészültségek elérhetősége adja” (Bátori–Hamp–Horányi 2007)

lesznek hivatottak adni. Követni érdemes jó dolgokról lesz szó. Meggyőződésünk ugyanis, hogy jó dolgokkal vagyunk körül véve, még ha nem is erre vagyunk szerződve, csak éppen nem vesszük észre őket. Nohát, majd meglátjuk.”⁶

Hagyományosan a vallásszociológia⁷ adja azt a keretet, amelyen belül a vallás és az egyházak társadalomban betöltött szerepét vizsgálni szokás. A megváltozott körülmények azonban indokolják és szükségessé teszik a megváltozott kutatási és kutatói attitűdök megjelenését, és új vizsgálati keretek bevonását. Az utóbbi években a hazai kommunikációkutatáson belül kijelölődtek azok a keretek, amelyekkel a vallás és kommunikáció, egyház és társadalmi kommunikáció különböző viszonyait vizsgálni lehet. Nevezhetjük ezt egyfajta tematizációs törekvésnek, bár a megjelent publikációknak, és lebonyolított kutatásoknak köszönhetően⁸ talán kijelenthetjük, hogy a téma megjelent a hazai kommunikációkutatásokban, és más tudományterületek is figyelemmel kísérik az itteni eredményeket.⁹ Horányi keresztény értelmiségiként való részvétele a téma kutatásában, exponálásában nem tudatosság nélküli. Ez egy felépített, eltervezett és tudatosan megvalósított életmű, kifejezetten a kommunikációkutatásra alapozva. Így vall erről a szerző a Vámos Tibor által készített interjúban: „Amúgy meg az sem véletlen – szerintem – éppen a mai viszonyok között egyre inkább szükséges tudás szempontjából, hogy kommunikáció kutatásra adtam a fejem (korábban a vizuális kommunikáció vizsgálata, utóbb szélesítve a horizontot a társadalmi kommunikációéra: manapság egy olyan kommunikációelméleten dolgozom, ami a *participációra* van alapítva), mert azt gondolom, hogy annak a változó társadalmi környezetnek a rugóira rájönni, értelmét megfejteni, amiben élünk, a kommunikáció kutatása az egyik legmarkánsabb, legkevésbé ideológiavezérelt módja. Ha ugyanis azt a kérdést tesszük föl magunknak, hogy miben változik a társadalom kommunikációja ezekben az évtizedekben, a válasz nem független attól, hogy mi az, amit kibillentnek, azaz nem normálisnak, vagy másként: választ igénylőnek kell tekinteni.”¹⁰ És erre a tudásra mindannyiunknak szüksége van, ahogy arra is, hogy ideológiamentesen, a társadalmi jelenségekre fókuszálva tudjunk kérdéseket feltenni és azokról értelmes beszélgetéseket folytatni.

⁶ Forrás: <http://www.egyhazestarsadalom.hu/a-szemhatartol-innen>.

⁷ Tomka Miklós teljes életműve, Török Péter egyes munkái, Nagy J. Endre írásai, Horányi, Tamás Pál, Varga Károly, Wildmann János munkái, hogy csak néhányat említsünk a hazai szerzők közül.

⁸ A Pax Romana Keresztény Értelmiségi Fórum éves Kongresszusai rendre napirendre tűzik az egyház-társadalom-kommunikáció problémáit, a Kommunikációtudományi Társaságon belül létrejött Szakrális Kommunikáció Szakosztály tagjainak tevékenysége is ezen a területen folyik, konferenciák, workshopok, tanulmánykötetek, doktori disszertációk sora igazolja ezt (pl. Korpics 2011, Kovács 2016, P. Szilczl 2007, 2010, Szentiványi 2008, Andok 1998, 2010, Bokor 2010, stb)

⁹ Erről bővebb áttekintés található Korpics-Szilczl (2007) Miért szakrális, miért kommunikáció c. tanulmányában.

¹⁰ Forrás: <http://www.ozseb.horanyi.hu/kozelet/interjuk/vamosinterju.htm>. 2002. február 20 – május 19.

Irodalom

- Andok Mónika (1998) Egyházi kommunikáció, egyházi nyelv. In: Bulkainé Ádámosi Margit – Neubauer Irén – Szöllősy Ágnes (szerk.) *Quo Vadis Domine*. Pannonhalma, MPRF – Bencés Könyvtár, 266–295.
- Andok Mónika (2010) Az örök és a változó – a vallásban és egy szociológiai felmérésben. In: Korpics Márta – Wildmann János *Vallások és egyházak az Egyesült Európában*. Budapest, Typotex, 267–272.
- Bátori Zsolt – Hamp Gábor – Horányi Özséb (2007) *A társadalmi kommunikáció szerkezete és működése a második modernitás időszakában*.
<http://www.akti.hu/tanulmany/dok/horanyi.doc>
 (Hálózati közlemény. Letöltés dátuma: 2007. 06. 21.)
- Bokor Tamás (2010) Villanások az egyház önértelmezéséről és a hit válságáról. In: Korpics–Wildmann *Vallások és egyházak az egyesült Európában Magyarország*. Budapest, Typotex, 173–179.
- Bordás Sándor – Huncik Péter – Mikulás Domonkos – Stredl Terézia (szerk.) (2004) *Együttlét – egy interetnikus tréning*. Budapest, Balassi.
- Buda Béla – Sárközy Erika (szerk.) (2001) *Közéleti kommunikáció*. Budapest, Akadémiai.
- Bulkainé Ádámosi Margit – Neubauer Irén – Szöllősy Ágnes (szerk.) (1998) *Quo Vadis Domine*. Pannonhalma, MPRF – Bencés Könyvtár.
- Dahrendorf, Ralf (1994) *A modern társadalmi konfliktus*. Budapest, Gondolat.
- Glózer Rita – Hamp Gábor – Horányi Özséb – Pongrácz Mária (szerk.): *A vallások és az európai integráció*. Budapest, Balassi Kiadó – Magyar Pax Romana Fórum.
- Glózer Rita – Hamp Gábor – Horányi Özséb (szerk.) (2000) *A vallások és az európai integráció*. II. Budapest, Balassi Kiadó – Magyar Pax Romana.
- Hamp Gábor – Kelemen Gábor (szerk.) (2000) *A család*. Budapest, Balassi Kiadó – Magyar Pax Romana.
- Hamp Gábor – Horányi Özséb – Rábai László (szerk.) (1999) *Magyar megfontolások a Soárról*. Budapest, Pannonhalma, Balassi Kiadó – Magyar Pax Romana, Pannonhalmi Főapátság.
- Hamp Gábor – Szöllősy Ágnes (szerk.) (2000) *Egyház és kommunikáció*. Budapest, Balassi Kiadó.
- Havasréti József (2002) Horányi Özséb tudományos pályájáról. Janus. A 60 éves Horányi Özséb tiszteletére. X.1. 2002 tavasz
- Horányi Özséb (1995) Kereszténynek lenni itt és most. In: Nyíri Kristóf (szerk.) *Vallásfilozófia ma Magyarországon*. Budapest, MTA Filozófiai Intézete – Áron Kiadó.
- Horányi Özséb – P. Szilczl Dóra (2001) Az egyház(ak)ról. In: Buda Béla – Sárközy Erika (szerk.) *Közéleti kommunikáció*. Budapest, Akadémiai, 79–92.
- Horányi Özséb – Tamás Pál (1997) A társadalmi konfliktusok és az egyház. In: Horányi (szerk.): *Az egyház mozgástereiről a mai Magyarországon*. Budapest, Vigília, 11–19.
- Horányi Özséb (szerk.) (1989–1991) *Keresztény szemmel 1–3*. Budapest, Vigília, Pécs–Pannónia Kv.

- Horányi Özséb (szerk.) (1997) *Az egyház mozgástereiről a mai Magyarországon*. Budapest, Vigilia.
- Korpics Márta (2014) *A szakrális kommunikáció színterei: a zarándoklat*. Budapest, Typotex.
- Korpics Márta – P. Szilczl Dóra (2007) Miért szakrális miért kommunikáció? In: Uő (szerk.) *Szakrális kommunikáció*. Budapest, Typotex, 11–33.
- Kovács Lajos (2016) *Az egyház mint kommunikáció*. Budapest, Jezsuita.
- Lukács László (1997) Előszó In: Horányi Özséb (szerk.) *Az egyház mozgástereiről a mai Magyarországon*. Budapest, Vigilia
- Mártonffy Marcell – Glózer Rita – Szöllőssy Ágnes (szerk.) (2002) *A kölcsönösség struktúrái*. Budapest, Balassi, PRMF.
- P. Szilczl Dóra (2007) Vallás és kommunikáció. A valláskutatás kommunikációs perspektívái. In: Fehér Katalin (szerk.): *Tanulmányok a társadalmi kommunikáció témaköréből*. Budapest, L'Harmattan – Zsigmond Király Főiskola, 69–85.
- P. Szilczl Dóra (2010) Kommunikáció a társadalommal In: Korpics Márta – Wildmann János *Vallások és egyházak az Egyesült Európában*. Budapest, Typotex 308–314.
- P. Szilczl Dóra – Pete Krisztián (2007) A kommunikáció intézményei. In: Horányi Özséb (szerk.) *A kommunikáció mint participáció* Budapest: Typotex, 17–101.
- Szentistványi Rita (2007) Nyilvánosság és egyház. Kézirat.

MEGJEGYZÉSEK ÖKUMENÉRŐL, KÖZÖS ALAPRÓL ÉS A SZEGLÉTKÖRŐL

Béres István

beres.istvan.jozsef@kre.hu

I.

Ebben az évben talán helyes, ha mindannyian valami fajta adósság törlesztéseként gondoljuk végig mindazt, amit az egyetemes kereszténység jövője érdekében végig kell gondolnia minden egyházi vezetőnek és teológusnak;¹ de nem csak nekik, hanem minden, a maga üdvösségéért és a kereszténység jövőjéért is aggódó laikus hívőnek ugyanúgy: hogyan is állunk azokkal a problémákkal/kérdésekkel, amelyeket a néhai reformátor – változtatandó kora katolicizmusán – megfogalmazott. El kell gondolkodnunk azon is, hogy kik és mik nekünk Luther, Kálvin és más reformátorok? Mit jelent *velük együtt* – és tanbéli követőikkel együtt – *Isten népének* lenni? Mert az egyik oldalról van egy felekezet- és egyházú énünk, amely igyekszik kitölteni azt a keretet, amit saját egyházunk és vallásunk a tanításával, parancsaival, hittételeivel, dogmaival, hagyományaival és liturgiájával nekünk kijelöl, valamint létezik egy „magasabb kíváncsi” arra vonatkozólag is, hogy – valamilyen módon – mégis csak *egyek legyünk*.

A „történeti Luther” szándékainak exponálásától a *Soláin* és a fő akadályozó tényezőknél keresztül (szentségtan, papság karaktere, péteri szerep aktualitása) „korunk Lutheréig” húzódik az az ív, amelyen Lukács Lászlóval haladva eljuthatunk a jelenen is „túlfutó” célig, vagyis a jövőről tett állításokig. Milyen ez a jelenben már egzisztáló jövő? Erre a válasz az *eszkatologikus communio* létrejötte, a szentek felekezetek feletti közössége. A szentek kommunikációja lényegileg ökumenikus kommunikáció. Az eszkatonban részesülés ennek az ökumenének a lényege – vallja Lukács László.

Úgy gondolom, hogy az ilyen értelemben felfogott ökumené a valódi, igaz kiengesztelődés. Ez a kiengesztelődés az egyik előfeltétele annak, hogy a kereszténység visszataláljon ahhoz a szerepéhez, aminek való megfelelés kötelessége. Akkor is kötelessége ezen munkálkodni, ha most még nem is látszik, hogy hogyan tud az majd megvalósulni. Ez pedig a kereszténységen kívüli társadalom felé történő elindulás, a nem hívőkkel, a nem keresztényekkel való dialógus kezdeményezése, folytatása.

¹ Konferenciaelőadásában és itt közölt tanulmányában Lukács László ebből a feladatból sokat vállal és végez el.

II.

Hivatkozhatunk számos szerzőre, mikor azt az állítást tesszük, hogy a társadalom kommunikációban konstituálódik.² Ugyanakkor az emberi együttélésből, az egymásmellettséget meghaladó koherencia lehet, és abból pedig sorsközösség. A sorsközösség az alapja a szolidaritásnak.

A kommunikáció minden fajtája összetartó erő tud lenni, és minél sűrűbb ez a kommunikációs háló, a társadalom annál inkább „össze van fűzve”. Ugyanakkor a korai keresztény évszázadok nem azzal a tapasztalattal jártak-e, hogy egy ilyen alapozás még nem elégséges ahhoz, hogy az földi alapozása és megtapasztalható kezdete legyen Isten Országának? A funkcionális elrendezettség és a kommunikációs dinamika önmagában kevés, ha a kereszténység morális imperatívuszai nem biztosítják a kellő ellensúlyokat.

A világban előforduló traumák joggal töltenek el aggodalommal minket, és a kommunikáció önmagában, még a traumák kibeszélése sem fog elvezetni egy „megfelelő” társadalomhoz. Szükség van a morális értékek „ragasztóanyagára”, hogy a csupasz funkcionalitást képes legyen meghaladni az adott társadalmi együttélési forma, legyen az bármilyen típus is, nota bene a nyugati típusú polgári demokrácia.

Képes lehet-e a kereszténység az elfogadás esélyével úgy „ajánlatot tenni” (újra) a társadalomnak erre az etikai alapozásra, hogy ahhoz a maga értékeit ajánlja fel? Rendelkezik-e elegendő munícióval ehhez egyetlen egyház, vagy mindez csak akkor lesz lehetséges, ha a keresztény egyházak, felekezetek együttesen alkotnak meg egy mindannyiuk által elfogadott, vallott – és így „kifelé” is valódi referenciaként működni tudó – közös alapot?

Mi köt(het)i össze ma a világot, aminek erősítésében szerepe lehet a kereszténységnek? Mi lehet fontos a kereszténységből a világ számára? Egyfelől elbizonytalanodunk a válaszadáskor, mert a mi korunk – úgymond – „túl van” már a kereszténységen. Már mindent tudunk róla – gondolják sokan –, nincs olyan arca, amely ne lenne ismerős valahonnan, és köszönjük, nem kérünk ezekből az arcokból.

Mikor ezt leírom, nem vagyok igazságos a kereszténységgel. Sok általunk vallott értéket fontosnak és jónak tart a világ. Ott vannak például a sarkalatos erények – okosság, igazságosság, bátorság, mértéktartás – ki ne egyezne ki ezekben, ha a kereszténységen kívülként is definiálja saját magát? Miközben a keresztény etika legegységesebb sajátosságát, propriumát kutatjuk, megtaláljuk az ellenségre is kiterjedő felebaráti szeretetet, az életvezetésnek és a mindennapi életben megjelenő magatartásnak a minőségét, az életnek és a szabadságnak a tiszteletét. Meggyőződésem, hogy ezek hitelesen történő „előlése” a nem keresztény világ felé – köztük hangsúlyosan a kereszténységüket elveszítették, az azt elhagyók felé – nagyon sokat jelentene.

De van még valami, ami fontos. Ha valamiből sok – túl sok – volt mindig, sok volt a huszadik században, de sok van most a 21.-ben is, az a szenvedés. A megsebzettség valósága mindennapi tapasztalat. Elhagyhatatlan az arra való érzékeny figyelés. Erre a szenvedő valószínűságra hagyományosan fogékony a kereszténység, mert alapjaiban véve szenvedéscentrikus, ugyanis az alapító történet legfontosabb, centrális eseménye is egy konkrét szenvedéstörténet volt. Ezt a tapasztalatát, ezt az attitűdjét, és mindent, ami ebből következik – pl. ennek segítő szervezetekben való funkcionális institucionalizálását, vagy a szenvedésre történő emlékezés és emlékeztetés tiszta és magas, akár művészi minőségét – ma is fel tudja ajánlani a világnak.

² Horányi Özséb írásai is illeszkednek ebbe a sorba, mi több, meghatározók voltak a magyar társadalom- és kommunikációelméleti gondolkodásban. Itt csak két, az egyház és társadalom viszonyát taglaló régebbi írására hivatkozom: Tamás–Horányi 1997 és Horányi–Szilczl 2001.

A hitelessége akkor fog helyreállni, ha nem csak – akár próféta módon – *figyelmeztet* az idők jeleire, de a *tetteiben* „fényes példát is mutat.”³ Meg kell rendülnünk és rá kell döbbernünk hitünk alapjára.⁴ Megdöbbenésünk egyik forrása mindenkor Jézus Krisztus, a másik, hogy földi társaink azok, akik őt a legradikálisabban képesek követni. A legfényesebb példa a szenvedő és a vértanú példája, akikben a szeretet felmagasztosul.⁵

A mártír⁶ meggyalázott és félredobott teste – ahogy az ókori keresztények esetében, úgy ma is – az egyháznak, a mi komfortban élő testünkből *is* álló épületének szegletköve.

Irodalom

- Halík, Tomáš (2015) Negatív eszkatológia és felekezeti párbeszéd. *Mérleg Online*, <http://www.merleg-digest.eu/negativ-eszkhatologia-es-felekezeti-parbeszed/>
- Horányi Özséb – Szilczl Dóra (2001) Az egyház(ak)ról. In: Buda Béla – Sárközy Erika (2001 szerk.) *Közéleti kommunikáció*. Budapest, Akadémiai. 79–92.
- Lafont, Ghislain (2007) *Milyennek képzeljük el a katolikus egyházat?* Pannonhalma, Bencés.
- Tamás Pál – Horányi Özséb (1997) A társadalmi konfliktusok és az egyház. In: Horányi Özséb (1997 szerk.) *Az egyház mozgástereiről a mai Magyarországon*. Budapest, Vigília. 11–18.

A szerző egyetemi docens (Károli Gáspár Református Egyetem, Bölcsészettudományi Kar)

³ Lafont (2007: 5) idézi Szent XXIII. János pápát, akiben – egy beszélgetésben elhangzott – ezen szavai után, mintegy ösztönösen merült fel a zsinat összehívásának gondolata.

⁴ „Megőrizni a hitet annyit tesz, mint mindenkor kezeskedni arról, hogy jövőre való nyitottságunkat nem semmisítik meg a múltunkból és jelenünkből származó projekciók, s így reményünk tisztaságát nem szennyezik be olyan illúziók és fantáziák, amelyek a mi emlékeink, vágyaink és félelmeink termékei.” (Halík 2015)

⁵ »Egyikünk sem tökéletes. Gyakran félelemmel és reszketéssel tölt el bennünket, hogy milyen távol is áll a világunk a tökéletes világról szőtt elképzeléseinktől – sőt még egy valamivel elviselhetőbb világtól is. Minden elmúlik, mondja az apostol, de a szeretet soha meg nem szűnik. Talán a szeretet tehát az egyetlen dolog, amelynek a tökéletesítésére érdemes törekedni. „A teljes szeretet kiűzi a félelmet.” (1Jn 4,18.)« (Halík 2015).

⁶ „[...] az egyház nem élhet *mártírok* [kiemelés az eredetiben – B.I.] nélkül. Ma is léteznek hitükért mártíromságot szenvedő keresztények bizonyos vidékeken, intoleráns kormányzatok által irányított országokban. Ugyanakkor létezik a szeretet martirológiuma is: mindazoké, akik életüket adták azért, hogy testvéreik igazságban és méltóságban élhessenek.” (Lafont 2007: 418–419)

NÉHÁNY GONDOLAT A KOMMUNIKÁCIÓ PARTICIPÁCIÓS MODELLJÉRŐL (PTC)

Karácsony András

karacsony.andras1@chello.hu

Most, hogy ezen ünnepi alkalomból kísérletek teszek a Horányi Özséb által kialakított kommunikációértelmezés jellemzőinek taglalására, már ebben igazolást nyer a kommunikáció participációs modellje. Mert miről is van szó?

Három különböző perspektívából is kommunikatív viszonyról beszélhetünk.

A) Horányi Özséb – mint ágens (habár egy születésnap ünnepeltet talán túlzottan száraz így nevezni) – a saját elméleti problémájának megfogalmazásához és megoldásához szükséges felkészültség megszerzése során, művek és gondolatok sokaságával került kommunikatív viszonyba, s az ennek alapján kialakított elképzeléseit folyamatosan formába is öntötte, ellátva egy sajátos indexeléssel (pl. 6.1-es, 7.3-as változat, és hasonlók. „0.” változattal nem találkoztam, ami egyébként érthető, hiszen a kezdetben már volt valami: a kezdet). Az indexek jól érzékeltetik, hogy ezek az ágens világának egy-egy lehetséges állapotai.

B) Amikor megkaptam a felkérést, hogy tartsak bevezető előadást a PTC-ről, akkor e probléma megoldásához szükséges felkészültséget Horányi Özséb írásaiból szereztem meg, s ezáltal (is) vele kommunikatív viszonyba kerültem. Ennek a kommunikatív viszonynak persze volt előtörténete. Sok-sok évvel ezelőtt, több mint másfél évtizede részt vehettem egy szűk körű megbeszélésen, melynek a PTC kivesézése volt a témája, s már akkor igyekeztem felkészültség szerzésével a kiinduló állapot (a probléma) és a vágyott végállapot (probléma-megoldás) közötti különbözőség áthidalására.

C) Előadásommal a hallgatóság (beleértve Horányi Özsébet is) körében szeretnék kis zavart kelteni, remélve, e zörejek irritálóak annyira, hogy jelezzenek problémát és annak megoldásához szükséges felkészültség lehetőségét nyújtsam előadásommal, de gondolom a többi előadó is erre törekszik.

Mint látható egy láncolatról van szó, mely értelem-láncolatban való *részvétel* ad ki egy nagyobb kommunikációs ívet.

E bevezető gondolatok után térjünk rá magára az elméletre. Két kérdésre keresek választ: Miről is van szó? És mi rejlik mögötte?

Előre kell bocsátanom, hogy válaszómban nem válik ketté e két kérdés, ezért ezekre mint az érdeklődésem motivációjára s nem pedig mint előadásom elkülönült részeinek megjelölésére kell tekinteni. Továbbá azt is hangsúlyoznom kell, hogy egy elmélet értelmezése nem szimpla dekódolás, amikor minden „ugyanaz” marad, hanem folytonosan fennáll a félreértelmezés veszélye, amit persze igyekszem minimalizálni. Az „ugyanazon”-nal kapcsolatos kétségeimre a továbbiakban visszatérek.

Kezdjük egy elégedetlenség kifejeződésével. A kommunikáció hagyományos és elterjedt értelmezésében a tranzakciós (interaktív) modell volt hosszú ideig uralkodó. Küldünk kis értelemtelet csomagokat, amiket a címzett néha örömmel, néha bosszúsággal bontogat, esetleg továbbküldi vagy éppen válaszcomagot küld. E szerint a kommunikáció a csomagküldő szolgálat megvalósulása és a kommunikáció kutatója nem más mint postaforgalmi szakértő. E modell további hátránya, hogy benne feltételeződik, hogy amit A átad és amit B megkap, az *ugyanaz*. Épp ezzel az 'ugyanaz'-zal van probléma. Csak akkor lenne „ugyanaz” a feladott és megkapott csomag, ha A és B kommunikatív helyzete homogén lenne. Pedig egyáltalán nem beszélhetünk erről. A és B a *saját* módján adott értelem-összefüggésében áll a kommunikatív állapotban.

Csak egy egyszerű példa: barátunk boldogan közli, hogy egy érdekes és szinte megszerzhetetlen könyvet látott a közeli antikváriumban. Igencsak eltérően reagálunk erre a közlésre,

- ◆ ha már birtokoljuk e könyvet,
- ◆ ha szeretnénk birtokolni, illetve
- ◆ ha számunkra érdektelen ez a könyv.

Tehát már a „befogadói” oldalon a közölt tartalom eltérő jelentés-összefüggésbe ágyazódhat. És persze a közlő A oldalán is különböző motivációk működhetnek. Segítőkészen közli ezt az információt, vagy éppen az antikváriustól jutalékot kap, ha felkelti az érdeklődést a vásárlás iránt?

A tranzakciós modell hátterében az újkori európai filozófiai gondolkodás azon feltevése áll, hogy *dolgokról* beszélünk, melyek – még ha nem is jellemzi őket mindig a fizikai kiterjedés, de – úgy viselkednek mint a fizikai kiterjedéssel rendelkező tárgyak.

A dolog metaforát jó néhány gondolkodó – filozófusok és szociológusok is – a 20. században elutasította. Horányi Özséb kommunikáció értelmezése is ebből az elutasításból, a csupán dolgok összességeként felfogott világ koncepciójával kapcsolatos elégedetlenségből táplálkozik, és – tegyük hozzá – ebből következően számára nem volt vonzó a postaforgalmi szakértő megtisztelő címkéje.

Hogy a „csomagküldés” és a kommunikáció közti analógia problémás, ez már abból a mindennapi tapasztalatból kitűnik, hogy amikor közlünk valamit, akkor a közöltet nem veszítjük el. Épp ellenkezőleg! A közölt ismeret a kommunikáció által megsokszorozódik. Persze lehetséges veszteség, az információs érték eltűnhet idővel a redundanciába, de hogy így történik-e? Ez mindig a kommunikatív viszonyba belépők saját értelemvilágától függ. Az információ ugyanis mindig egy adott kontextuson belül információ, s mint ilyen mindig valami meglepetés, valami új. Ha megismétlik, akkor abban van információ, hogy valaki fontosnak tartja, hogy megismételje. A participációs modell fogalmaiban kifejezve: az információ mindig színtérhez kötött, színtérbe ágyazódik vagy éppen színteret konstituál. Az információ az, ami a problémamegoldás során áthidalhatja a meglévő és az elérni kívánt állapot közötti feszültséget. Tehát változásról van szó, mely változás vagy az ágensből vagy a környezetéből fakad, de ebben az utóbbi esetben is az ágens aktivitását feltételezi, reagálnia kell a változásra. Persze előállhat, hogy nem reagál, de akkor kommunikatív viszonyról sem beszélhetünk.

Horányi Özséb egyik fontos kérdése: „mi az a kommunikatívben (és mikor), ami a világ semmilyen más szegmentumára nem redukálható, illetőleg mi az a kommunikatívben, ami miatt világértésünk egyik megkerülhetetlen kiindulópontjának tűnik fel.”

A kommunikatív állapot: felkészültség a kommunikációra, amit – és ez erősíti meg újra és újra a kommunikatív állapotot – konkrét kommunikációk követnek. Persze fontosak a világhoz való viszony más jellemzői is, de a kommunikatív állapotot megkülönbözteti minden más létviszonytól, hogy ebben az ember társakra lelhet, nemcsak kortársakra, hanem régmúlt korokban élt társakra is, és egyúttal – éppen a társasság háttere előtt – dermesztő magányát is megélheti. A kommunikáció nemcsak a társasság hátterét feltételezi, hanem az időiséget is. Mégpedig kétféle időiséget. Egyfelől beszélhetünk a kommunikatív viszony létrejöttének, megtörténtének saját idejéről, másfelől pedig részesülünk a felkészültség megszerzése során bevont értelemalakzatokban rejlő utalások idővonatkozásaiból is.

Nézzük a PTC egy másik problémakörét, a *szimbolikusságot*. A szimbolikusság esetében valamiféle rend, rendezettség állapotával találkozhatunk, szemben a diabolikussággal, mely a káosz megjelölésére használható.

A felkészültségek megszerzésének egyik *lehetséges* színtere a szimbolikus szférája, mely a szignifikáció eredményeként jön létre. A szignifikációban a szignifikánsnak és a szignifikátumnak az egymásra vonatkoztatása, röviden: az egysége valósul meg – az ágens szemszögéből. A szimbolikusság tehát nem ágens-független, hanem ellenkezőleg, a szimbolikusság ágens függő. Akkor jön létre, ha van olyan ágens, aki elfogadja (követi, akarja) a szignifikációt. És ebből az is következik, hogy nem *a* világ jellemzője a „szignifikáns/szignifikátum” felosztás, hanem *az ágens világot* jellemzi.

A szignifikátum „nyers”, ha az ágens csupán *konstatálja* a létét, és „szimbolikus”, ha az ágens a szignifikátumot és a szignifikánst rendezett párként *konstituálja*. Ezáltal a szimbolikus új létezőként jelenik meg a világban, mely a „nyersen” adotthoz képest transzcendens. Ha analógiát keresünk talán a Tarski féle tárgynyelv és a metanyelv viszonyára gondolhatunk, melyben a metanyelv tartalmazza a tárgynyelvet és valami azon túllépőt (funkcionálisan érteve: transzcendenst) is.

Az előzőekben a szignifikáció kifejezést használtam, de valójában szignifikáció láncolatról van szó, miként a kommunikáció is egy értelemláncolatban való részvétel. Nagyon fontos a „láncolat” fogalma (miként Arthur Lovejoy híres könyvének címe szolt: *A lét nagy láncolatába* ütközünk), és ezt a lehetőséget talán még nem aknázták ki kellőképp a PTC.

A participáció egyértelműen kifejezi, hogy nem az ágenssel kezdődik a világ, nincs nulla pont, nincs abszolút kezdet, hanem legfeljebb csak az ágens szemszögéből és számára kezdődik a kommunikáció, kezdődik a világ különböző megjelölése, de kommunikációk és megjelölések már vannak. A szimbolikussal valami új teremődik, de nem én teremtem ezt az újat, hanem résztveszek, kapcsolódom az új teremtéséhez. A PTC talán legfontosabb elméleti hozadéka, hogy úgy koncipiálja az ágens, a human ágens – ha úgy tetszik: az individuumot –, hogy az eleve egy horizont előtt áll, vagy szakszerűbben: léte színterekbe ágyazódott. Heidegger kifejezését kölcsönözve: létének alapja a világban való benne lét. De nem úgy van a világban, miként a víz a pohárban, hanem része a világnak.

75 év – egy szignifikátum, ami számunkra, akik most összejöttünk erre az ünnepi alkalomra: szignifikáns. De ne feledjük a láncolatot. Nemcsak 74 év, 73 év és így tovább volt, hanem lesz 76 év, 77 év és így tovább. De a világ ezen fakultását akkor tárgyalom majd, ha elérkezett az ideje.

PTC SZEMÜVEG

Ács Péter

acspite@gmail.com

Ahogy Karácsony András, én is PTC-ről szeretnék beszélni. Én a már említett fogalmakon kívül: szimbolikus, nyers, ágens és felkészültség (Horányi 2006), még néhány származtatott fogalmat szeretnék bevetni, mint például a virtuális ágens, vagy a közvetítői architektúra.

Ezen jeles alkalomból meg szeretném osztani, milyen vívódáson mentem keresztül és végül, mi az, amire jutottam a PTC alkalmazásával kapcsolatban. Ebből persze csak néhány fontos elem felvillantásokra elegendő a rendelkezésre álló idő.

Úgy vagyok, mint az ács. ... Mindent szögnek nézek. Amióta a Kommunikáció Partecipációs Elméletét használatba vettem, azóta megtapasztalhattam a kommunikáció irreverzibilis tulajdonságát. Nagyon nehéz a jelenségeket másként értelmezni, mint a bevált, PTC-által megalapozott módon. Ez lett a szemüvegem, amin keresztül mindent élesebben látok.

Természetesen ez az érzés önmagában nem legitimál egy elméletet, de ezért próbálok erre egy pillanatig azzal a kritikai élel tekinteni, amivel a tudománynak önmagát szemlélni illik. Legitim dolog-e így gondolkodni a világról, egy elméletet preferálni a lehetséges többivel szemben?

Az elméletválasztás szabadsága szempontjából Quine azt mondja: Az elmélet olyan, mint egy szövet, aminek csak a szélei érintkeznek a valósággal, a tapasztalható világgal. (Quine 2002 [1948]) Az empirikus tudomány kritériumai csak részben segítenek ki bennünket az elméletválasztásban. A tapasztalatok általában nem egyetlen állítással, hanem állításoknak egy rendszerével kerülnek szembe és ez még abban is önkényes mozzanatot enged, hogy milyen következtetést vonjunk le ebből, ahogyan erről Lakatos un. védő-övként (protektive belt) ír. (Lakatos 1999) Vagyis van szabadság abban, hogy a Khun-tól kölcsönzött kifejezéssel élve paradigma, hogyan maradhat stabil. Luhmann arról ír, hogy a szociális rendszerek saját felépítésük, rendszerszerűségük és a határmegvonások tekintetében is önállóak. (Luhmann 2003) Ez valószínűleg akkor is így van, amikor a kommunikációval, a megértéssel kapcsolatos tudás rendszert, tudományt akarunk felépíteni. Ez a mozgástér – és ezt látom alátámasztva a fentiekkel – megilleti gondolkodót.

A szabadság, egyúttal mindig felelősséget is jelent. Így az elméletválasztás morális és hatékonysági kérdéseket is felvet:

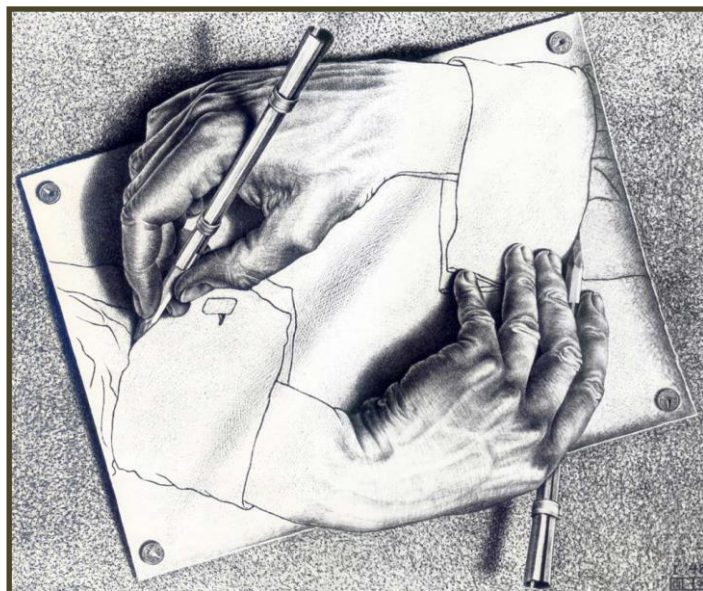
Popper azt üzeni nekünk: „Azt állítom, hogy amit tudománynak szoktak nevezni, nem azért különbözik a régebbi mítoszoktól, mert valami mást állít a mítikus magyarázatok helyébe, hanem azért mert létrehoz egy másodlagos hagyományt is, a mítoszok kritikai diszkusziójának hagyományát.” „A tudományos elméletek a mítoszgyártásból és azok teszteléséből keletkeznek.” (Popper 1949)

Többről is szól ez, mint arról a triviálisan alantas morális mozzanatról, amikor a tapasztalat tényei közti szelekció támaszt meg hamis következtetést, mert az nem több szintiszta

csalásnál. Itt arról a progresszív lehetőségről van szó, amiben az elmélet-tapasztalat konfliktus alázatos szolgálatában áll az elméleti leíróerő bővülésének. A két folyamatot fontos morális mozzanatok különböztetik meg egymástól.

A másik fontos tényező az elmélet hatékonysága. Mennyire nagy egy adott elmélet bevilágító ereje? Mennyire rendelkezik prediktív potenciállal? Az effektivitás esetében is a tárgyalás logikai rendszerén kívüli értéket, a célt kell megjelölni, mert ennek értelmében lehet hatékonyságról beszélni. Ez a céltételezés, ismét felveti a korábbi morális dilemmát, amiben a kutató célja, nem elméletének igazolása, hanem a problémateret legjobban lefedő elmélet megalkotása. Ez ismét kritikai mozzanat.

A PTC magában foglal egyfajta körfolyamatot: Ágens(ek), Tudás vagy felkészültség, probléma (mint statikai mozzanatok), problémamegoldás, drive (mint dinamikai mozzanatok) → a problémamegoldások egy részét lefedően kommunikáció, felkészültség 2, ágens 2... és így tovább. Ez a folyamat, vagy állapot hasonlatos ahhoz, mint ami látható Escher „Egymást rajzoló kezek” litográfiáján.

Drawing Hands – M. C. Escher (1948) – National Gallery of Art, Washington, USA.

Ahol több ágens is jelen van, ott megjelenik a társadalom fogalma, ami a széles értelemben vett kultúra és kommunikáció fogalmain keresztül esszenciálisan kapcsolódik a fenti körkörösséghez.

Én magam a PTC-t a társadalmi informatika területén vettem használatba. Ezen a területen szeretnék néhány konkrét gondolatot bemutatni, színesítve a kaleidoszkópot.

Az információs technológia irodalma a kommunikáció szót, a társadalomtudományi értelmezéstől eltérően írja le. (Shannon 1948) A fogalom használati módjai más-más elméleti célokat szolgálnak, de ennek szoros elemzésén keresztül az ellentmondások könnyen feloldhatók. Meg kell barátkozni a gondolattal, hogy a kommunikáció nem létezik a környező világban az értelmezéstől független entitásként, amit műszerrel mérni, vagy lakmuspapírral kimutatni lehetne. Nem létezik tehát a kommunikáció esszenciális definíciója, nem tárható fel a szó „valódi” jelentése. Ez rossz hír a végleges igazságokra szomjazóknak, de ugyanakkor esély arra, hogy hozzájussunk egy olyan értelmezéshez, aminek segítségével többet megérthetünk a környező világ jelenségeiből. Tudomásul véve, hogy leírásunk nem egyedül lehetséges, csupán alkalmas és jó a tapasztalatok tükrében.

Az én munkám sok éven keresztül az volt, hogyan tudom a kommunikáció társadalom és kultúraelméleti leírását összekötni a technológiai típusú megközelítéssel, ami a kommunikáció műszaki leírásában megjelenik. Erre azért van szükség, mert, ma már talán vitán felül áll, hogy például az Internet használatával kapcsolatosan nem elégséges függetlenként tárgyalni a mérnöki és a kulturális, társadalmi problémát.

Röviden csak felvillantani szeretnék néhány elemzésre kínálkozó jelenséget és vonatkozó, PTC-re épülő fogalmat. A technológia a mintázatok átvitelében, átalakításában és továbbításában rendszerek kétféle egymástól jól elkülöníthető szerepet tudnak játszani. (Itt mintázatnak nevezem a fizikai világ térbeli és időbeli eltéréseit, egy adott megfigyelés skálaviszonyai között, adott dimenziók mentén a várhatóhoz, vagy más absztrakt módon elvárhatóhoz képest.)

A rendszer egyrészt a mintázatokra tekintettel közvetítői architektúra lehet, és/vagy virtuális ágensként a mintázatok szemantikai értékét is átalakíthatja.

A Virtuális ágens olyan ágens, amiről egyrészt tudjuk, hogy nem rendelkezik szándékok és attitűdök rendszerével, nem képes teleologikus cselekvésre, másrészt létezésük kapcsán előállóan létrejövő mintázatok szempontjából mégis hasznosnak látszik, vagy éppen kedvünk szerint való, ágensként értelmezni őket, szimbolikusként értelmezni viselkedésüket.

Ezek az ágensek csak ágensi mivoltukban virtuálisak, a viselkedésük által létrejövő mintázatok megjelenése tekintetében teljesen valóságosak. A virtuális ágensek például a számítógépes játékokban megjelenő és viselkedő ellenfelek. A játék kedvéért eltekintünk gyengeségeiktől, és ugyanezen okból, felruházzuk őket szándékoknak és attitűdöknek azzal a rendszerével, amire szükségünk van a játék élvezetéhez. Ebben jelentős az ágens szabadsága. Például: (Gombrich 2017 [1951])

A közvetítői architektúráként működő információtechnológiai rendszerek olyanok, mint a telefon. Arra szolgálnak, hogy a mintázatok időben és térben hozzáférhetővé tegyék. Az internet technológiájának jelentős része ez. A feltöltött webtartalom helytől függetlenül a szolgáltatás ideje alatt bárhol és bármikor hozzáférhető. Az e-mail segít átjuttatni a betűk alkotta mintázatot, a Skype-on például szeretteink hangját hallhatjuk a távolból. A hozzáférés szabályozására, mint egy fontos elemzési alapfunkcióra itt most nem térek ki. A közvetítői architektúra, kommunikációs értelemben kiegyesülősödik. Nem a Skype-al beszélünk, hanem azzal a személlyel, aki a túlvégen van.

Ez a két funkció gyakran úgy keveredik össze, hogy a jelentésteli mozzanatok forrásai nem azonosíthatók vagy a velük kapcsolatos konvencióink becsapnak bennünket. Például egy Google-ben kiadott keresés esetén kapott válaszokban az összeállításra, mint válogatásra nézve szerepet játszik a Google automatikus relevancia értékelése. Ahogyan egy verseskötet esetén a szerkesztés is szerzői jogi védelem alá esik nem csupán a versek, a Google találati listájának rendezettsége többlet szemantikai értéket visz be a találati rendszerbe. A találatok elkezdnek egymásra vonatkozni, anélkül, hogy azonosítanánk a virtuális ágens. Ennek az ártatlannak tűnő jelenségnek nagyon komoly következményei vannak. Az utóbbi idők történéseit tekintve a Facebook relevancia algoritmus, olyan mértékben hangolja a tartalmat, hogy annak már komoly társadalmi, adott esetben politikai jelentősége van, ahogyan ezt az amerikai elnökválasztási kampányban láthattuk.

Példaként említhetünk végezetül egy olyan újdonságot, mely elsőre nem tűnik fel a kommunikációs elemzés szokásos céltábláján, de néhány hasznos fogalom és a PTC-bevilágító ereje mégis demonstrálható rajta. A fényképezőgépek, de akár a telefonba épített kamerák is gyakran rendelkeznek mosoly felismerő funkcióval. Ha végiggondoljuk ennek az eszköznek a működését és szétválasztjuk a fent javasolt két szempontot, akkor a kutató számára következők válnak láthatóvá:

Egyik oldalról előtűnik a közvetítői architektúra, melynek elemzésében hagyományosan, a leképezés objektivitásának (és itt a kifejezés nem csupán metaforikus) percepciója jelenik meg. Itt előjönnek a közvetítői architektúra elemzésének szokásos szempontjai: Hogyan szabályozza a mintázat hozzáférést térben és időben? Hogyan jelenik meg a címzés mozzanata a hozzáférés szabályozásában? Mennyire hűséges a mintázat átvitele? Mit gondolnak a mintázat befogadói a leképezés objektivitásáról? Ezzel szemben milyen ennek esetleges szerkesztettsége, irányítottsága?

Másik oldalról a szemantikailag is releváns expozíciós pillanat megválasztásában egy mesterséges intelligenciával támogatott algoritmus, egy virtuális ágens jelenik meg, melynek viselkedése a beépített felkészültség, mosoly-felismerés mozzanatán keresztül intencionális jelleget ölt az elkészült képben.

Természetesen tudjuk, hogy a jelenetválasztással az alkotó fotós is meghatározója az elkészült kép jelentéstartalmának, de ez az intencionalitás, a kép szimbolikus és nyers részeinek felfejtése nagymértékben függ a befogadó felkészültségétől, ezen belül például a mintázat keletkezési körülményeire, a közvetítői architektúra jellegeire vonatkozó percepciójától.

Ezzel a gondolattal lényegében visszatértünk ahhoz a reflexív viszonyhoz, melyben a kommunikációról alkotott kép, működésének feltételezése, azaz a nyershez képes transzcendens szimbolikus tudomásulvétele hozza létre azt a keretet, amelyben a valóság felépül és egy megváltozott felkészültséget eredményez. A PTC fogalmi kerete hidakat kínál, melynek bejárása izgalmas lehetőséget teremt a megértő gondolkodás számára.

A szemüveget köszönve, tisztelettel köszöntöm az ünnepeltet, Horányi Özséb Tanárurat!

Hivatkozások

- Gombrich, Ernst H. (2017 [1951]): Elmélkedés egy vesszőparipáról, avagy a művészi forma gyökerei. In: Horányi Özséb (2017szerk.) *A sokarcú kép*. Budapest, Typotex, 23–37. Eredetileg: Gombrich, E. H. (1951): Meditation on a Hobby Horse or the Roots of Artistic Form. In: Whyte Lancelot L. (ed.) *Aspect of Form*. Bloomington, Indiana University Press, 209–224.
- Horányi Özséb szerk. (2006): *A kommunikáció mint participáció*. Budapest, AKTI – Typotex.
- Lakatos Imre (1999): A falszifikáció és a tudományos kutatási programok metodológiája. In: Forrai Gábor – Szegedi Péter (szerk.): *Tudományfilozófia szöveggyűjtemény*. Budapest, Áron kiadó.
- Luhmann, Niklas (2003): Organization. In: Bakken, Tore – Hernes, Tor (eds.) *Autopoietic Organization Theory*. Copenhagen Business School Press.
- Popper, Karl R. (1949): Towards a Rational Theory of Tradition. sl. / Magyarul: Popper, Karl R. (1992) A hagyomány racionális elmélete felé. *Café Babel*, 5–6.szám (Emlék), 109–118. (Ford: Keszthelyi András)
- Quine, Willard Van Orman (2002 [1948–1995]): *A tapasztalattól a tudományig. Válogatott tanulmányok*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Shannon, Claude E. (1948): A Mathematical Theory of Communication. *The Bell System Technical Journal*, vol. 27. (July, October, 1948) 379–423, 623–656.
<http://math.harvard.edu/~ctm/home/text/others/shannon/entropy/entropy.pdf>
<https://doi.org/10.1002/j.1538-7305.1948.tb00917.x>
<https://doi.org/10.1002/j.1538-7305.1948.tb01338.x>

A „HORÁNYI ÖZSÉB 75” MINT ÁLLAPOT

Gion Zsófi

zsofi.gion@gmail.com

Ha a PTC úgy tekint a kommunikatívra mint állapotra, amely a problémakezelésünk felkészültségeinek egy lehetséges helye, akkor ma tekintsünk úgy a „Horányi Özséb 75”-re is mint állapotra, amely Horányi Özséb problémakezeléséhez szükséges felkészültségeinek egy lehetséges helye.

Ez az előadás abból indul ki, hogy milyen esetek mentén lehetséges a „Horányi Özséb 75”-öt mint állapotot, mint eseményt vagy mint aktust kategorizálni.

Ezt követően a „Horányi Özséb 75” lehetséges szignifikációs láncolatainak kimeneteiből következtetünk arra, hogy a „Horányi Özséb 75” egy kommunikatív állapot.

„Horányi Özséb 75” mint eset

A „Horányi Özséb 75” maga egy eset, ami viszont további esetekre boncolható.

Milyen esetekből állhat a „Horányi Özséb 75”? Lehet egy esete, hogy Horányi Özséb felkel egy március végi reggelen és 75 éves lett. Vagy éppen az édesanyja elárulta neki, melyik óra melyik percében született: ekkor az órára nézve azon a március végi napon tudomásul veszi, hogy 75 éves lett; de eset ez a mai összejövétel is (ami szintén további esetekre bontható), vagy bármelyik olyan ünneplés, ami arról szól, hogy „Horányi Özséb 75”; vagy esete a „Horányi Özséb 75”-nek az is, hogy egyszer már volt 74, 73, sőt, 44, de 16 is, ugyanígy, hogy még nem 76, 77, és így tovább.

A „Horányi Özséb 75” nyilvánvalóan több esetből áll, így komplex eset.

A „Horányi Özséb 75” mint állapot

Az a komplex eset, amelynek elemibb esetei az időbeli változástól eltekintve azonosak, állapotként definiálható. „Az állapot valami olyasmi, ami hosszabb vagy rövidebb ideig fennáll és míg fennáll, nem változik.” (Horányi 2015:1): ha tehát a „Horányi Özséb 75” állapot, úgy bemeneti és kimeneti esetei között az időtől eltekintve nincs különbség. Vagyis mondhatnánk, hogy 2017. március 27 – 2018. március 26-ig fennáll, hogy HÖ 75.

Mindazonáltal meglehetősen sértő lenne az ünnepletre nézve azt gondolni, hogy évről évre csak az éveinek száma változik, és minden egyéb marad a megszokott kerékvágásban.

A „Horányi Özséb 75” mint esemény

Ezért célszerűbb volna elszakadni az állapottól, és eseményként címkézni a „Horányi Özséb 75”-öt. Az esemény bemeneti és kimeneti esete nem csak időbeli eltérést, hanem másfajta különbséget is mutat. Például Horányi Özséb a 75. éve alatt megtanulta, hogy hogyan kell krumplilevest főzni; vagy például jobban lát az egyik szemére, mint 74 évesen; vagy egyéb olyan felkészültségekkel lett gazdagabb, amelyeknek 75 éves kora előtt nem volt birtokában. Ha így tekintünk a „Horányi Özséb 75”-re, akkor olyan eseteket tudunk megnevezni bemeneti és kimeneti esetként, amelyek nem csupán a dátumban, hanem egyebekben is különböznek: bemeneti esete lehet a „Horányi Özséb 75”-nek mint eseménynek Horányi Özséb, aki 2017. március 27-én nagyítóval olvas; és kimeneti esete Horányi Özséb, aki 2018. március 26-án már szemüveg nélkül olvas.

A „Horányi Özséb 75” mint aktus

De ha igazán pontosak akarunk lenni, akkor azt mondjuk, a „Horányi Özséb 75” egy aktus. Az aktus éppen annyiban különbözik az eseménytől, hogy a bemeneti és kimeneti eset különbsége mindenképp egy ágens iparkodásából fakad (az eseményé is fakadhat ebből, de nem szükségképpen). Könnyedén beláthatjuk, hogy a „Horányi Özséb 75”-nek bizony van ágense, mitöbb, a „Horányi Özséb 75” nem létezhetne Horányi Özséb iparkodása nélkül (ahogyan sem a bemeneti, sem a kimeneti esetei ennek az eseménynek, legyen szó bármelyik ezzel kapcsolatos esetről), tehát címkézzük aktusként.

„Horányi Özséb 75”: hogyan lesz mégis állapot?

De ez a diszkusszió mégis amellet kíván érvelni, hogy a „Horányi Özséb 75” egy állapot. Ehhez két dologra van szükség:

Egyfelől, ha abból indulunk ki, hogy a 75 éves Horányi Özséb úgy állapot, mint ahogyan egy darab követ lerakunk és ott marad, vagyis ez alatt az év alatt semminemű változás nem következik be Horányi Özsébben az évei számának növekedésén kívül, akkor valóban el kellene vetni ezt a kategóriát. Csakhogy az állapot szemantikája megenged egy olyan nemű változást is, amely állandósult változás: megfigyelhető erre példaként a fizika szótárából a *mozgásállapot* kifejezés, amely az állapot állandóságába változásokkal is kalkulál, olyanokkal, amelyek állandóak.

A következőkben tehát a „Horányi Özséb 75” állapot jellegét ilyen „mozgásállapotra” vonatkoztatva diszkutáljuk.

Másfelől meg kell nézni, mik lehetnek azok a be- és kimeneti esetek, amelyek között igaz, hogy a „Horányi Özséb 75” egy állapot. Karácsony András javaslatára¹ ehhez a szignifikációs láncolatokat vesszük figyelembe. Tekintsünk a 75-re mint szignifikátumra, amely számmunkra, akik ma összejöttünk ezért, szignifikáns. Mindazonáltal rugaszkodjunk el a szignifikáció láncolatának kronologikus jellegétől: 75, 76, 77, és így tovább; és fejtsük tovább ezt a láncolatot másik irányba. Szignifikánsunk, hogy a „Horányi Özséb 75” alkalmából ma itt összegyűltünk. Ennek szignifikátuma lehet, hogy vannak olyan ágensek, akik igényt tartanak Horányi Özséb születésnapjának ünneplésére: a szignifikáns az ünnep, a szignifikátum az arra való hajlandóság. Ez egyben, vagyis az ünnep mint szignifikáns és az ünneplésre való hajlam mint szignifikátum szignifikánsa lehet továbbá annak, hogy vannak olyan ágensek, akik nem csak a születésnapjának ünneplésére, hanem éveinek számától függetlenül magára Horányi Özsébre tartanak igényt, legyen ő 74 vagy 76. Fogalmazzunk pontosabban: *figyelemmel van-*

¹ Lásd az ugyanitt megjelent tanulmányt.

nak rá attól függetlenül, hogy hány éves. Persze ez a láncolat még tovább is fejthető, de most maradjunk ennyinél: végeredményben így is olyan szignifikációs láncolathoz lyukadunk ki, amelynek a kimenete elvonatkoztatott a 75-től.

Ha a „Horányi Özséb 75” mai összejövételére mint szignifikációra, sőt, mint elérhetővé tett szignifikációra – így – kommunikátumra tekintünk, olyanra, ami az évek múlásától elvonatkoztatott, akkor így a 74–75–76 – és így tovább – sem az idő múlásáról szól: hanem mér-földkövekről, mint például a mai. Egy-egy mér-földkő mint bemeneti és kimeneti eset között feszül a „Horányi Özséb n éves” mint állapot. Ebben a megvilágításban tehát nem dátumok között, hanem ezek között a szignifikatív, és így számunkra kommunikatív mér-földkövek között feszül a „Horányi Özséb 75” mint állapot – a változást megengedve: mint „mozgás-állapot”. Legyen a „Horányi Özséb 75”-nek mint állapotnak bemeneti esete ez a mai, kimeneti pedig a következő mér-földkő (ami egyúttal bemenete is a „Horányi Özséb 76”-nak mint állapotnak) – és a kettő közötti állandóságot pedig érzük tetten a Horányi Özsébre irányuló töretlen figyelemben mint szignifikátumban, amit ez a mai mér-földkő szignifikál.

Ez a diszkusszió voltaképpen azzal a javaslattal áll elő, hogy a „Horányi Özséb 75”-re ne úgy tekintsünk, mint ami a naptári napok között feszül. Ha ezeket az eseteket választjuk meg be- és kimeneti eseteként, akkor azzal a jól megalapozott feltételezésünkkel alátámasztva, hogy Horányi Özséb a 75. éve alatt is változik, nem állapotként, hanem eseményként, mitöbb, Horányi Özsébtől függetlenül jellegeből fakadóan aktusként kellene tekintenünk rá. Ha így volna, akkor viszont le kellene mondanunk arról az állandósult változsról, ami az állapot sajátja, és amit ez az előadás ráadásul Horányi Özséb felkészültségeként diszkutál: olyan felkészültségeként, amelyet ebből a 75-ből kap. Hogy állapotként lehessen kategorizálni, ahhoz csupán arra van szükség, hogy a „Horányi Özséb 75” ágenciája Horányi Özsében kívül az öt köszöntőkre is kiterjedjen.

Merthogy a „Horányi Özséb 75” olyan kommunikatív állapot, amely két köszöntés között feszül, ahol az állandóságot az mutatja a be-/kimeneti esetek között, hogy a köszöntők ugyanolyan töretlen figyelemmel vannak a köszöntött felé. És ez a figyelem jelenti azt a felkészültséget, amellyel Horányi Özsébet éveinek számától függetlenül, de évről évre felvértezzük problémakezelő akcióira.

Kívánom, hogy olyan állandósult változások kísérjék Tanár Urat ebben a „mozgás-állapotban”, amelyek két mér-földkő között csak abban mutatnak különbséget, hogy „Horányi Özséb 75”-nek, vagy „Horányi Özséb 76”-nak hívjuk, de abban nem, hogy egy-egy mér-földkő mennyi figyelmességről, szeretetteljes köszöntésről szól.

Irodalom

Horányi Özséb: *A Kommunikáció mint állapot. Rövid áttekintés* Jel-Kép 2015/3.
http://communicatio.hu/jelkep/2015/3/JelKep_2015_3_Horanyi_Ozseb.pdf
Letöltve: 2017. május 11., <https://doi.org/10.20520/Jel-Kep.2015.3.1>

INDUKCIÓ A FIZIKAI ELMÉLETEKBEN – MINT JELENTÉS-KONSTRUKCIÓS (SZIGNIFIKÁCIÓS) PROBLÉMA. ÉS EGY „PÉLDTÁR”

Szabó Levente

szabo.levente@communicatio.hu

Problémafelvetés

Horányi Özséb 75-ik születésnapja alkalmából én egy rejtvény-féleséggel szeretnék szolgálni. A problémafelvetés részben kapcsolódik olyan kérdésekhez, amelyek a Tanár Urat foglalkoztatják, ugyanakkor azonban az is célom, hogy egy új szempontot emeljek be. Terjedelmi okok folytán is ezen a kitűzött célon nem is fogok túlmenni, és hasznosabbnak érzem, ha a problémát inkább példák sorozatával mutatom be, remélve, hogy ezek különböző interpretációk számára is használhatók lehetnek. Ez a „példatár” bizonyosan nem teljes, abban az értelemben *ad hoc* is, hogy csak néhány aspektust emel ki, egy szisztematikusabb áttekintésnek itt most nem lesz helye. A problémafelvetés szempontjából azonban remélhetőleg mégis szimptomatikus tud lenni.

Szeretnék egy lehetséges kritikának is elébe menni – no nem a Tanár Úr részéről –, nevezetesen, hogy túl sok lenne a szövegben a fizika, és így kérdés lehet, hogy ez mennyiben releváns kommunikációs szempontból. A rövid válaszom erre az, hogy valójában egy olyan problémáról lesz szó, ami általánosságában a kommunikációs rendszerek működését illeti. A fizikai elméletek kommunikációs rendszereknek tekinthetők abban a tekintetben, hogy jelentéseket hoznak létre, szignifikációt megvalósító konstrukciók.

Így akár az is kérdés lehet, hogy *általában* az elméletek, mint szignifikációs rendszerek például hogyan képesek biztosítani az individualizálást. Ilyen alapon összehasonlíthatóvá válhat az a kérdés, amely arra vonatkozik, hogy hogyan azonosítja egy társadalomtudományi elméleti konstrukció például egy közvéleménykutatás eredményei alapján a humán résztvevőket, azaz milyen kategóriákat alkot az individuális ágensek meghatározására (például egy elvont szerepfogalom formájában), illetőleg az a kérdés, hogy egy fizikai elméletben hogyan azonosíthatók individuális entitásként a „megfigyelt” elektronok, vagy milyen pályafogalommal értelmezhető az Esthajnakcsillag bolygóként. Mindkét esetben az elméleti-nyelvi konstrukció szempontjából ugyanarról az alapvető lépésről van szó.¹ Az is kétségtelen azonban, hogy a kommunikációtudomány míg a humán entitásokkal kapcsolatos ilyenfajta kérdéseket saját hatáskörben kezeli, a természettudományi vonatkozásúakat a filozófiától kölcsönzi. Sok esetben nem is tud elvonatkoztatni a hordozó filozófiai kérdésfeltevéstől. Jómagam is ebből fogok kiindulni.

¹ A kategorizálás és individualizálhatóság problémáját Laki (1999) a relativizmus és konstruktivizmus szembeállításában mutatja be. Elemzésében, ahol végül egy köztes megoldást vázol, a probléma általános a humán- és természettudományok közös alapjaiban.

Mégis egy olyan problémáról lesz szó, amelynek tárgyalása kevésbé hangsúlyos a filozófiában is, és talán éppen ezért lehet érdekes a számunkra. Ez pedig az indukció problémája – az individualizálhatóság egy sajátos dilemmája. A tudományfilozófiai és ismeretelméleti vizsgálódások ugyanis elsősorban a megértés és tudás feltételeit kutatják, ehhez pedig elsősorban – a kontextuális, történeti elemzés előtt – a fizikai elméletek dedukciós összefüggéseit, következményeit és szemantikáját elemzik. Ezzel Descartes nyomdokaiba lépnek, aki a modern tudományok ismeretelméleti módszertani alapjait ezekben az összefüggésekben jelölte ki. Ő a dedukciónak az ok-okozati összefüggések leképezésének szerepét szánta, és ez jelentette a megértést és tudás alapját. Az ismeretelméletekben a fizikai elméletek működését illető egyik meghatározó követelményt, az előrejelző képességet is ebben a rendszerben értelmezik: az előrejelzések dedukció útján levezetett következmények.²

Fel kell figyelni azonban arra, hogy a fizikai szak- és ismeretterjesztő könyvek, írások a modern (természet)tudomány kikristályosodását a felvilágosodás korának másik kiemelkedő alakjához, Newtonhoz kötve egy másik módszertant domborítanak ki: az indukciót. Nem elvetve a dedukció funkcióját az elméletek rendszerré formálásában (aminek matematikai megalapozásában Newtonnak is szerepe volt), a fizikai tudománytörténeti leírásokban mégis elsősorban az indukció Newton által megmutatott lehetőségei, keretei jelentik a modern természettudományok megszületését.³

A probléma az, hogy ismeretelméleti szempontból az indukció a dedukcióval ellentétben kevésbé alapozható meg, kétségesnek tekintett, hogy az maradéktalanul biztosítani tudná a megértés feltételeit (mint szó lesz erről a következő részben). Igen ám, csak hogy ezek a feltételek a fizikusok számára valójában kevésbé fontosak, mint ahogyan azt a filozófiai diskurzusok elvárják. *Ad absurdum* Richard Feynman Nobel-díjas fizikus például kijelenti, hogy a kvantummechanikát senki sem érti – miközben a XX. századi természettudományokban ez az egyik legjobban teljesítő elmélet. Jeff Forshaw és Brian Cox pedig a tudományos módszer – lényegében az indukció – diadalaként ünnepli azt, hogy a kvantumfizika úgy tud helyes leírásokat adni, azaz beigazolódnak előrejelzésekre vezetni, hogy ezekhez meg kell haladni a józan ész földhöz ragadt kívánalmait.⁴

Lássuk be, ezek a megfogalmazások nagyon furcsán hangzanak a descartes-i racionalitás eszméjében gyökerező humán tudományokat képviselők számára. Nem így a fizikusoknak. A felvilágosodásbeli gyökerekhez, Newtonhoz visszamenve: „Hypotheses non fingo” (nem gyártok hipotéziseket) kijelentésével éppen Descartes-ra gondol, aki szerinte ott tévedett, hogy a természetben található összefüggéseket a megértés feltételeinek próbálta megfeleltetni, és éppen ezzel juthatott hamis következtetésekre. (Nem lehet ok egy általánosan a

² Ld. például Hempel–Oppenheim 1999.

³ Ezzel az értékeléssel és értelmezéssel többször is találkozhatunk a fizika kultúrtörténeti „bibliájában”, a Simonyi 2011-ben.

⁴ Feynman markánsan fogalmaz: [...] „nyugodtan állíthatom, hogy a kvantummechanikát senki sem érti.” (Feynman 1983: 212) Sok fizikustól találunk hasonló értelmű megfogalmazást a kvantumfizika ismeretelméleti alapproblémájával kapcsolatban, így például Forshaw és Jeff: [A kvantumelmélet] „... nem csupán egy másik nézőpontot, hanem egy olyan valóságot tár elénk, amelyet még a legedzettebb és legszürrealisabb képzelőerővel megáldottaknak is lehetetlen volna elképzelni. A tudomány a valóság kutatása, de ha a valóság szürrealisnak látszik, akkor az is. Nincs a kvantumelméletnél jobb eszköz arra, hogy a tudományos módszereket hathatóságát demonstráljuk. Senki sem tudott volna előállni vele a legaprólékosabb és részletesebb kísérletek eredményeinek ismerete nélkül, és az elméleti fizikusok, akik megalkották, képesek voltak megkérdőjelezni és elvetni mélyen hitt és kényelmes meggyőződésüket annak érdekében, hogy megmagyarázzák az előttük álló bizonyítékokat.” (Forshaw–Jeff 2013: 234)

nyelvi rendszerekkel foglalkozó kommunikációelmélet számára, hogy itt húzzon határt vizsgálati tartománya kijelölésénél.)

Ezért érzem egy kicsit szűknek a predikciónak tulajdonítható hatókört Horányinál, amikor ezt állítja: „A magyarázó adekvátság várhatóan erősebb, mint a prediktív, vagyis – feltételezzük, hogy – ha egy deskripció magyarázó értelemben adekvát valamely dologra vonatkoztatva, akkor prediktív értelemben is az; míg ha prediktív értelemben adekvát, akkor ebből nem következik szükségszerűen az, hogy a deskripció magyarázó értelemben is adekvát.” (Horányi 2017: 21) A fizikában ugyanis a megértés a második lépés a predikciók után. Szorosan követheti a predikciókat, ha azok dedukcióval előállítottak, de lemarad, ha a predikciók indukció útján lettek előállítva (és akár zárójelbe is kerülhet, ha a predikciós erőt gyengíti).

Ennek van egy igen egyszerű magyarázata is: a fizika kutatási programokban gondolkodik. Egy elmélet annál értékesebb, minél inkább programot tud adni, valamint minél inkább előre nem látható és előre nem értelmezett – váratlanabb – predikciókra képes és alkalmas,⁵ továbbá új elméletekre vezetni. Ez inkább jellemző az indukcióra, mint a dedukcióra.

Egy elmélet lehetőségeiről, potenciáljáról, netán indukciós „erejéről” értekezni ingoványos terület. Ahogyan kiváltképpen a XX-XXI. századi nem klasszikus fizika is ingoványos területeken mozog, amikor olyan fizikai tartományok leírásán fáradozik, amelyek egyrészt közvetlenül nem megfigyelhetők (például a mikrotartományokban a beavatkozó megfigyelés alapvetően megváltoztatja a jelenségeket), másrészt törvényszerűségeit nem lehet leveletni (dedukcióval) az emberi mértettartományra kidolgozott törvényekből. Ide csak indukcióval lehet behatolni. És metaforákkal.⁶

Mindez kommunikációs szempontból azt jelenti, hogy a fizikai elméletek mint nyelvi rendszerek vizsgálatánál el kell különíteni még egy réteget, amely az indukciós perspektívához kapcsolódik. Vagyis ha egy fizikai elmélet esetében például az a kérdés, hogy mik a benne szereplő kifejezések és összefüggések jelentései, akkor azon válaszok mellett, amelyek a megfigyelésekre, mérésekre, továbbá a dedukciós következményekre, valamint a más elméletekhez és kulturális kontextusukhoz fűződő viszonyokra vonatkoznak, különös tekintettel kell lenni arra a többletre, amely miatt indukciós programként tud működni egy elmélet. A szövegben szereplő példatár ehhez a kérdéshez szeretne adalékot nyújtani.

Az indukció ismeretelméleti problémája

Az indukciónak – úgyis mint programadó eljárásnak a fizikában – többféle következménye és értelme lehet. Ezeket vizsgáljuk meg!

Az indukció alapvetően az a következtetési mód, amely az egyedi esetek összekapcsolásával általánosabb összefüggésre jut.⁷ Egy egyszerű példán: ha az egyes megfigyelések

⁵ Ezt a meghatározó jellegzetességet hangsúlyozza például Popper 1997, 1999.

⁶ Íme egy jellegzetes megfogalmazás a kvantummechanika születésének korából: „A kvantumelmélet ily módon ragyogóan illusztrálja azt a tényt, hogy maradéktalanul megérthetünk bizonyos kapcsolatokat, jóllehet csak szóképek és példabeszédek nyelvén tudunk beszélni róluk. Jelen esetben – nagyjából és egészében – a klasszikus fogalmak, tehát a »hullám« és a »korpuzkula« jelentik a szóképet, a parabolát. Nem írják le teljesen a való világot, ráadásul részben komplementárisak is, tehát ellentmondás feszül közöttük. Mindezek dacára csakis e szóképekkel ragadhatjuk meg a való tényeket, hiszen a természet jelenségeit nem értelmezhetjük más eszközzel, mint a mindennapi nyelvvel.” [Heisenberg idézi Bohr beszédét – Sz.L.] (Heisenberg, 1978, 287–288.) A kérdés általános értelmezését, a komplementaritás elvének feltételezésével ld. Bohr 1984 könyvében.

⁷ Az indukció filozófiai problematikájának elemzése: Wartofsky, 1977, *Indukció és valószínűség* c. fejezet: 205–237.

során *A* hattyú fehér, *B* hattyú fehér, *C* hattyú fehér, stb. akkor arra a következtetésre juthatunk, hogy minden hattyú fehér, illetőleg arra, hogy a hattyúk fehérek. A „minden hattyú fehér” esetében egy általánosított összefüggést adtunk meg (minden egyes esetben, amikor hattyút figyelünk meg, azt is megfigyelhetjük, hogy fehér), a „hattyúk fehérek” esetében egy általános fogalmat adtunk meg (a hattyúsághoz hozzátartozik az a tulajdonság is, hogy fehér). Az első az általános indukció, a második a fogalmi indukció.

A filozófiában alapvető probléma az indukció ismeretelméleti státusza: igaz állításnak tekinthető-e egy olyan általános állítás, amelyet egyedi esetekre vonatkozó igaz állítások alapján fogalmaztunk meg? Ha pedig nem lenne igazolható az általános állítás igazsága, egyáltalán ismeretnek tekinthető-e a tartalma? Lehet-e racionális tudásról beszélni?

Egyszerűen előfordulhat az, hogy *A*, *B*, *C* stb. hattyúk megfigyelése után egyszercsak fekete hattyút fogunk találni. Ebben a helyzetben el kell vetnünk az általános következtetést, miszerint minden hattyú fehér, vagy azt, hogy a hattyúk fehérek. Így aztán ha egy adott *A*, *B*, *C* stb. esetben igaz is lenne a megállapítás, ebből nem következhet az általános megfogalmazás. Ez azt jelenti: az általánosítás nem alapozható meg.

Ám a fizikai világ megfigyelése csak az egyes eseteken keresztül lehetséges. Így arra a következtetésre kell jutnunk, hogy semmilyen általános törvény vagy fogalom megfogalmazása nem lehet megalapozott. Ez abszurdum.

A probléma egyik kezelése ennek az eredménynek egyfajta beismerése: az általánosító összefüggések és fogalmak csak olyan elméletek, amelyek valójában csak hipotézisek. A tudás egyfajta hit az igazságban. Alapja az, hogy nem zárható ki, hogy az általánosításított állítás igaz is lehet. Azonban egyetlen megfigyelés, amely ellentmond az általánosításnak, megcáfolja a hipotézist – bizonyítani pedig akárhány megfigyelés sem tudja, hiszen sosem zárható ki egy lehetséges ellentmondó bizonyíték léte, valamikori megjelenése.

A problémakezelés másik módja a problémát az időtengelyre vetíti. Ebben az esetben az igazoltság egy adott időpontig szól, a tudás pedig egyfajta állapot, amely az adott időpontig összegyűlt egyedi esetekre vonatkozó tudásunk összesítését tartalmazza. Az általánosítások jogosultak, hiszen az addigi ismereteinket rendezik, a tudás adott állapotát fejezik ki. Az igazság fogalma tehát az igazoltságot jelenti.

Az az elgondolás, amely a tudást adott időponthoz kötött állapotként értelmezi, feltételezi a tudás változását az egyedi megfigyelések függvényében. Ha a tudás az ismeretek rendszerezését jelenti, akkor ez a rendszerezés is változóként tekintett, ami további problémákat vethet fel. Tegyük fel, hogy *A*, *B*, *C* stb. fehér hattyú-esetek megfigyelése után egy adott időpillanatban valóban megfigyelnek egy fekete hattyút. Ekkor az általánosítás a következő lesz: „Minden hattyú fehér vagy fekete” illetőleg „A hattyúk fehérek vagy feketék”. Aztán egy további megfigyelés során előbukkan egy kék hattyú, később pedig további egyéb színű egyedek. Ekkor ismereteinket a következőképpen rendszerezhetjük: „Minden hattyú fehér vagy más színe van” illetőleg „A hattyúk fehérek vagy más színűek” vagy „Minden hattyú fehér vagy nem fehér” illetőleg „A hattyúk fehérek vagy nem fehérek”. Ez az általánosítás azonban már nem fejez ki semmit, a rendezett ismeret paradox módon nem számít már ismeretnek.

Az ismeretek rendezése történhet más módon is. Akkor amikor az *A*, *B*, *C* stb. fehér hattyúk után felbukkan az első fekete, kijelenthetjük, hogy a fekete hattyúk valójában al-hattyúk, nem tekinthetők igazi hattyúknak. Ebben az esetben a tudás rendezett marad, azonban értelmét veszti a megismerés programja, hiszen bármilyen színű hattyút találnánk a jövőben, fenntartjuk az az általánosítást, amely a hattyúk fehérségére vonatkozik. A hattyúkra vonatkozó tudás stabilitása paradox módon már nem minősülhet tudásnak, programot nem tartalmazó megismerés nem lehet ismeret, még ha rendezettséget is mutat.

Természetesen lehetséges más útja is az új megfigyelések értelmezésének. A „minden hattyú fehér vagy ...” esetében meghatározhatjuk a „minden” jelentését, például egy megszámlálható egyedekből álló populációt, és területi eloszlást mutató statisztikát készíthetünk a különböző színű hattyúkról, vagy „a hattyúk fehérek vagy ...” esetén a hattyúság színét mint esszenciálisnak minősített tulajdonságot az öröklődés keretében vizsgáljuk. Végso soron azonban ezek sem mentesítenek az eredeti problémától, hiszen a populáció és öröklődés elméletei és összefüggései szintén indukció eredményei, ahogyan a hattyúk színével kapcsolatos elméletünk, összefüggésünk. A probléma továbbtolódott egy másik elméleti rendszerre, amely másfajta általánosításokat fogalmazott meg.

Az indukció tágabb fogalma

Bár a fenti példák leegyszerűsített módon mutatták be az indukció filozófiai problémáját, arra szerettem volna rávilágítani, hogy ez a probléma nemcsak a lehetséges – jövőbeni – megfigyelésekre vonatkozik. Ha a véges számú megfigyelések eredményeire úgy tekintünk, hogy azok nem zárhatják ki a cáfoló megfigyelések felbukkanását, és ezzel vagy hitként vagy pedig időkoordináta-hoz rendelt, ideiglenesként értékeljük az elmélet igazságát, akkor ebben utalás jelenik meg az elmélet státuszára is. Az elmélet magában foglal utalást a lehetséges megfigyelésekre és a lehetséges elméletképzésre egyaránt. Ez az indukció tágabb fogalma.

Ez egy olyan kérdés, ami meghatározó jelentőségű a fizikai – különösképpen a mai modern fizikai – elméleteknél. A lehetséges megfigyelések problémája az elmélet előrejelző képességére is vonatkozik, a lehetséges elméletképzésre való utalás az elmélet heurisztikus erejét takarja. Ennek azért van alapvető jelentősége a modern nem klasszikus fizikai elméleteknél, mert minden korábbinál kifejezettebbé vált az a probléma, hogy a fizikai világ megfigyelése és leírása nyelv-, elméletfüggő.⁸

Kifejezetten megmutatkozik ez a kérdés például a részecskefizikában, ahol egy részecske felfedezése csak úgy lehetséges, ha pontosan tudja előre a kutató, hogy milyen tömegűnek kell lennie a feltételezett részecskének, mekkora energiát képvisel, és ha a mérés nem erre a kijelölt energiatarományra vonatkozik, a részecske láthatatlan marad. Az adott részecske felfedezéséhez tehát előzetes elmélettel kell rendelkezni és ennek megfelelő mérési eszközt kell előállítani. A példa világosan mutatja: nem a részecske felfedezése nyomán jön létre az elméleti leírás, a nyelvi struktúrában való elrendezés, hanem fordítva, ahhoz, hogy a felfedezés megtörténhessen, a részecskére vonatkozóan előzetesen kell elmélettel rendelkezni, olyan nyelvi háttérrel, amely képes a felfedezés körülményeit meghatározni. Egy elmélet ezért foglalt magában valamiféle sejtést az elmélet továbbépítésével kapcsolatban. Az indukcióval előállított elmélet tehát nemcsak a jövőbeni megfigyelések problémáira nyithat ablakot, hanem ezzel párhuzamosan saját változásainak lehetőségeire is. Az indukciónak enélkül nem lenne értelme, és ez alapvetően különbözteti meg a dedukciótól. Egyszerűen: ha az egyedi esetek számba vétele sosem tekinthető befejezettnek, akkor az általánosítást adó elmélet elvben sosem lehet befejezett.

Az indukciós elmélet funkciója éppen a folytatásnak a biztosítása, ez jelenti azt, hogy az elmélet utal a saját státuszára. Vagyis az a kérdés, hogy az elmélet tud-e programot adni: nemcsak a lehetséges esetek további megfigyelésére, hanem ezek elméleti kategorizálására, rendezésére, a megértésre. Ezért fogalmaznak néha úgy a fizikusok, hogy egy elméletet nem értettünk meg, további fejleményekre lenne szükség (például a kvantumfizika esetében), vagy az elmélet egyes kérdései arra utalnak, hogy egy mélyebb összefüggés lehet a háttérben (például a szimmetria-elméletekben). Az indukció szempontjából ha egy elmélet adekvátnak

⁸ Ld. például a 6. lábjegyzetet.

mondható, ez sokkal kevésbé az igazoltságot (és ezzel a megérthetőséget) takarja, sokkal inkább a folytathatóságot. Az igazoltság csak szolgálja a folytathatóságot.

Példákon szeretném megmutatni az indukció tágabb értelmét. Azt gondolom, hogy az indukció tágabb értelmezése nélkül – ha csak azt vennék figyelembe, hogy az indukció csak a múltbeli megfigyelések általánosítása és feltételezés a jövőbeni esetekkel szemben – nehezen lenne értelmezhető az, amire a természettudományokban elméleti kutatási programként tekintenek.

Példák: Newton elmélete mint indukciós általánosítás

A példák Newton elméleti rendszerére vonatkoznak, de a lista nem teljes, inkább kiragadottak példákat használ a tárgyalt kérdésnek megvilágítására. Kissé rendhagyónak mondható módon először az elmélet hatásait vizsgáljuk, és csak ezek után magát az elméletet, induktív erejének forrásait.

Newton elméletének indukciós következményei

a.) Ha Newton általános gravitációs törvényére szűk értelemben vett indukció eredményeként tekintünk (ahogyan a korábbi példákban a fehér hattyúk tapasztalatából alkotott általánosításra), az elmélet a rendelkezésre álló, a bolygók és holdak keringési mozgására vonatkozó adatok között teremt összefüggést. A további indukció azt jelenti, hogy minden további bolygó és hold felfedezése esetén ennek a törvénynek az érvényessége tételezhető, ezzel a törvénnyel azonosíthatók az újonnan felfedezett égitestek. Az indukció mint program ebben az esetben egyszerűen feltételezi, hogy a megfigyelés folytatható, és a későbbi megfigyelések tárgyai nem különböznek az addigi megfigyelések tárgyaitól a gravitációs törvény értelmében.

b.) A gravitációs törvény azonban a naprendszer objektumaihoz képest jóval általánosabb összefüggésként van megfogalmazva – minden olyan objektumra vonatkozik, amely tömeggel rendelkezik. Ez az általánosság egy olyan programot vetít előre, ami a naprendszeren túli objektumokra is irányulhat. Feltételezheti például, hogy a csillagok hasonlóak a Naphoz (ezt a feltételezést egyébként Galilei tette először), amelyek körül bolygók, holdak lehetnek. A sok naprendszeres világképnek további – így filozófiai – következményei is vannak. A gravitációs törvény azonban nem jelöl ki hatókört, a gravitációs erő csökkenő mértékben, de bármekkora távolságon keresztül hatást fejt ki. Így nemcsak a naprendszerekben hat, hanem naprendszerek között is, csillagok csoportosulásai strukturálódhatnak a hatására. A gravitációs törvény így megelőlegezi a csillaghalmazok, galaxisok, galaxisrendszerek leírását. Az indukció során a viszonylag kis – naprendszer méretű – léptékről sokkal nagyobb léptékre váltunk, az általánosítás így egyáltalán nem magától értetődő.

c.) Ennek az indukciós programnak lehet része napjaink kérdése is, még akkor is, ha ennek határát feszegeti: vannak-e más univerzumok a miénken kívül, és milyen magyarázatra van szükség akkor, ha ezek különállóak, azaz közöttük nincsen gravitációs kölcsönhatás⁹? A kérdés azért érinti az elmélet státuszát, mert a gravitációs erő Newton képletében még ha csökken is a távolsággal, sosem lesz nulla. (Einstein általános relativitáselméletének a

⁹ Ez a kérdés lehet csupán logikai: ha az univerzumot úgy értjük, ahol gravitációs mező uralkodik. Egy univerzum addig ér, ameddig a gravitációs mező tart. Így az egyes univerzumok körül nincsen gravitáció. A kérdés fizikai szempontból Einstein általános relativitáselméletéből következik, amely szerint a gravitációs mező meggörbül a tömeggel rendelkező objektumok körül. Feltételezhető az, hogy az univerzum tömege körül teljesen bezárul.

válasza erre az, hogy az univerzumok között nincsen tér, tehát a távolságok fogalma értelmezhetetlen „ott”.)

d.) Az indukció programjának része lehet az indukció fordított alkalmazása is. Vagyis igaznak elfogadva az általánosítást, olyan új jelenségek létezését feltételezhetjük, amelyek magyarázzák a látszólagos cáfolatokat. Ilyen cáfolatnak mutatkozott a gravitációs törvénnyel szemben például az Uránusz napközi mozgásának anomáliája. John Couch Adams azonban feltételezte, hogy a perturbációt egy eddig ismeretlen bolygó is okozhatja, és éppen a gravitációs törvény alapján számolta ki ennek pályáját és tömegét. Ennek nyomán fedezték fel teleszkópokkal a Neptunuszt. A gravitációs törvény cáfolatát induktív módon sikerült cáfolni. Ezt az eljárást nevezhetjük ellenindukciónak – ami lényegében egy, az elmélet státuszát érintő problémából ered.

e.) Különösen erős következménye van egy ellenindukciós következtetésnek a mai elfogadott kozmológiai világképben. Vera Rubin az Androméda galaxis peremén levő csillagoknak a központ körüli forgási sebességét megmérve olyan nagyarányú eltérést talált a newtoni gravitációs törvény által számítottaktól, amely komoly alapot adott a törvény kétségbe vonására. A forgási sebességek olyan nagyok voltak, hogy a gravitációs törvény szerint a csillagoknak ki kellett volna repülniük a világűrbe. Létezik is néhány elmélet, amely Newton törvényét ennek megfelelően korrigálta. Rubin elmélete azonban a gravitációs törvény helyességét fenntartva nem látható – azaz fényt ki nem bocsátó – anyag jelenlétét feltételezte, amely általánosan van jelen a galaxisokban; ennek vonzása tarthatja vissza a csillagok kirepülését. A történet hasonló az Uránusz felfedezéséhez, a következmény azonban drámaibb: a számítások szerint az Univerzum 90%-ának ismeretlen sötét anyagból kell állnia. Ennek pedig további következményei vannak.

f.) Az ellenindukció vezethet olyan új jelenségek feltételezéséhez, amelyek akár új elmélet megalkotásának lehetőségét is jelzik. Ole Rømer a Jupiter holdjainak mozgásában mért olyan változó értékeket, amelyek nem feleltek meg a newtoni elmélet előrejelzéseinek. Észrevette, hogy az eltérésekben mutatkozó szabályszerűségek azzal függnek össze, hogy milyen messze van a Jupiter-rendszer a Földtől. Ha távolabb volt, a holdak később bukkantak fel, ha közelebb volt, akkor hamarabb. Azt a hipotézist fogalmazta meg, hogy mindez arra utal, hogy a fénynek időre van szüksége ahhoz, hogy a megfigyelt tárgyról a megfigyelőhöz jusson – így helyreállítható a tömegvonzás törvényének érvényessége. Ez a megállapítás azonban a világképünk gyökeres megváltozásának ígéretét hordozta magában, hiszen ez azt jelenti, hogy az égbolton sosem fogjuk látni az aktuális eseményeket, hanem ezek valójában korábbiak. Minél távolabbról érkezik egy fényjel, annál régebbi eseményt figyelhetünk meg. Ez a megállapítás lesz majd az alapja a speciális relativitáselméletnek.

g.) Természetesen az indukciós program részének lehet tekinteni minden olyan technikai alkalmazást is, amely a tömegvonzás törvényén alapul. Így például azok a megoldások, amelyek a földi gravitáció jelentette szabadesés gyorsulásánál nagyobb gyorsulások elérését tűzik ki célul. Az űrrakétákról van szó, amelyek képesek kilépni a Föld vonzásából. Nyilvánvalóan ezeknek az alkalmazásoknak is további jelentős következményeik vannak. Az elmélethez kapcsolódó indukció szempontjából különös jelentőségűek azok a technikai eszközök, amelyek a további megfigyeléseket szolgálják, akár az alapelmélet számára, akár más elméletek számára. Ez utóbbi esetben az indukció a más elméletekhez illeszkedés lehetőségét jelenti.

A „nyers” adatok mint az indukció hordozói

h.) A fizikatörténeti leírások általában nem mulasztják el méltatni, hogy Newton tekintélyes mennyiségű mérési, megfigyelési adatot gyűjtött össze a korában hozzáférhető kutatások eredményeiből. A gyűjtés átfogó volta nemcsak elsősorban a saját elméleti konstrukciójának

alátámasztását szolgálta, Newton referenciát kívánt nyújtani más elméleti építkezések számára is. Feltételezte, hogy az adatok nemcsak egyféle elméleti keretet engednek meg, így ezeket különleges módon kell kezelni. Arra törekedett, hogy az adatok rendezése minnél kevésbé legyen elmélet-specifikus.¹⁰ Az adatgyűjtésnek ez a módja arra enged következtetni, hogy Newton már az adatok szintjén is lehetséges induktív programokban gondolkodott.

i.) Manapság magától értetődőnek hangzik, de Newton korában egyáltalán nem volt az: az adatok pontosságának kiemelt jelentősége van. Például Galilei mérései egyáltalán nem voltak pontosak, és ezt nem tartotta olyan jelentőségűnek, hogy elméleti problémaként fogja fel. Vélekedése szerint a mérések tetszőlegesen közelíthetnek az ideális méréshez, az indukciónak ebben a tekintetben az lehet a funkciója, hogy a pontatlanságoktól elvonatkoztasson. Newton azonban már láthatta, hogy a mérési pontatlanságok nemcsak közelítési problémát jelenthetnek, hanem eltérő következtetések alapjai lehetnek: Galilei például egyszerűen mérési hibának tekintette Kepler ellipszis bolygópályákra vonatkozó adatait, feltételezte, hogy a pályáknak valójában kör alakúaknak kell lenniük. Ezzel pedig Kepler elméletét is elvetette és tévedett. Ez azonban azt mutatja, hogy az (ideális) mérés fogalma elméletfüggő. A nyers adatok tehát többféle induktív általánosítást lehetővé tesznek, aszerint, hogy milyen ideális mérést feltételez az elmélet. Newton egyébként éppen emiatt törekedett arra, hogy ugyanazon jelenségre vonatkozóan különböző típusú mérésekből származzanak az adatok.

j.) Bár a megfigyelési adatok szerepével és értelmezésével Newton korának filozófiája nem foglalkozott érdemben, és mérés-módszertani kérdés maradt egészen a XX. századig, a fenti két megjegyzés mégis megengedi annak a problémának az olvasatát, amellyel a modern fizika találkozik és amellyel a mai ismeretelméletek is foglalkoznak: a megfigyelési adatok nem determinálják az elméleti rendszereket – az elméletek aluldetermináltak.¹¹

Ebből az következik, hogy ugyanazon adatok többféle elméleti rendszernek megfelelő lehetnek. Ezt Newton bizonyosan felismerte, az elméletképzés módszertanára vonatkozó „filozófiai szabályként” fogalmazza meg: „Negyedik szabály: A természetfilozófiában azokat az állításokat, amelyeket a jelenségekből általános indukcióval következtettünk, tekintjük vagy egészen pontosan, vagy közelítő pontossággal igaznak, tekintet nélkül bármely más hipotézisre, amely még elképzelhető [...]”¹² Az indukció adatokat illető feltételei nem tekinthetők olyan *a priori* alapnak, amely valamilyen kizárólagos igazság-fogalom kritériumának, kizárólagos igaz elméletnek megfelelné.

k.) Ez a szabály utólagosan – éppen az adatokat összekapcsoló elméletképzés felől – is jogosítványt ad a kiindulópontnak: „Első szabály: Ne tulajdonítsunk több okot egy természeti jelenségnek, mint amennyi igaz és elégséges is a magyarázatukhoz”.¹³ A megfigyelési adatok tekintetében ez azt jelenti, hogy nemcsak megengedett vagy elkerülhetetlen, hanem módszertani szempontból kívánatos az adatok szelekciója, redukciója. Ezt követően a negyedik szabály megengedi, hogy ezen adatok alapján olyan rendszert kapjunk, amelynek lehetségesek alternatívái, vagy maga is, alternatívaként saját, alternatív igazság-fogalmat alapoznak meg.

¹⁰ Ez a követelmény egy mai kutatónak magátólértetődőnek tűnik, de Newton megelőzően nem volt az. Ugyanakkor ma már kérdés, hogy az adatokat lehet-e egyáltalán nem elmélet-specifikus módon rendezni; azt viszont lehet előfeltételezni, hogy relatíve különböző elméletek számára lehetnek alkalmasak, nem köthetők kizárólagosan egy elmélet kereteihez.

¹¹ Forrai–Szegedi 1999 szöveggyűjteményében található szerzők majd mindenike tárgyalja a problémát. A pozitivistá programra reagálásként először talán a legexplicitebben Quine (2002) fogalmazta meg a problémát.

¹² Idézi Simonyi 2011, 273.

¹³ U.o.

A kauzalitás elve mint az indukció alapja

l.) Tudománytörténeti szempontból nem mellékes az a tény, hogy Descartes és Newton nem voltak kortársak, így nem lehet szó egymásra hatásról (programjaik későbbi hatásai esetében azonban annál inkább). Newton születése nem sokkal Descartes halála után volt. Filozófiai szempontból a felvilágosodás programjának alapgondolata – miszerint a világ megismerhető, és ez olyan elv mentén kivitelezhető, amelynek általánosnak kell lennie a világegyetem összes objektumára – már adott volt Newton számára. Newton a természeti törvény fogalmát határozza meg ezzel az általánosítással – és ez a programjának az egyik alapja: olyan összefüggéseket kell a természetben definiálni, amelyek általánosként határozhatók meg. Egész elmélete abból a descartes-i feltételezésből fakad, hogy a természeti törvények általánossága a kauzalitáson, az ok-okozati összefüggésen alapul. Newton elméleti rendszere tehát kauzális – a program későbbi következményei is ebben a keretben vannak elkönyvelve a fizikátörténetben. A hipotézis szerint minden természeti jelenségnek valamilyen oka van, és ez az ok erőként azonosítható. Explicitebben: minden természeti jelenség változásokban mutatkozik meg, és minden változást valamilyen erő jelenléte vált ki. Továbbmenve: minden változás valamilyen mozgást jelent, objektumok időbeni helyváltoztatását, amelyet valamilyen erők határoznak meg – ez a fizikában a mechanika alapgondolata.

m.) Descartes ismeretelméleti rendszerében az ok-okozatiság közvetlen összefüggést jelent – ez volt szerinte annak a feltétele, hogy a világ megérthető legyen. Fizikailag ez azt jelentette számára, hogy az ok közvetlenül váltja ki az okozatot, vagyis közvetlen érintkezésnek kell lennie az ok és okozat között. Ebből arra következtetett, hogy a hatások pontról pontra terjednek – ehhez pedig a világot valamilyen közegnek kell kitöltenie (ez a hipotézis programként határozta meg a fizikai kutatásokat a modern nem klasszikus fizika megjelenéséig). Newton rendszerében azonban ez a feltételezés hiányzik, bár a mechanikát ő is a közvetlen érintkezés felvetésével kezdte kidolgozni. Ha az erő fogalmát általánosként kell meghatározni, ennek nem kell tartalmaznia lényegéből fakadóan – esszenciálisan – a közegre való utalást. A kérdés az volt: meddig mehet el az erő fogalmán alapuló indukció anélkül, hogy a közeg feltételezése elkerülhetetlen lenne? Newton végül nem ütközött ebbe a kényszerbe. Lényegében ez példázta azt, amit Newton az első törvényben fogalmaz meg: ne tulajdonítsunk több okot, mint amennyi elégséges. (A descartes-i rendszerben a közeg feltételezése nem ok a kauzalitás értelmében, de az okok létének és hatásának feltétele része az ok-okozat kapcsolatban kifejeződő kauzalitás fogalmának.)

Ez a sejtés erőteljesen meghatározza a későbbi fizikát, kiváltképpen a mai modern fizikát. Az első szabály tehát így hangozhatna: ne tulajdonítsunk több feltételt, mint amennyi szükséges a természeti törvények általánosságának meghatározásához. Feltételezhető: az egyszerűbb feltételeken alapuló elmélet nagyobb általánosságot fejez ki. Ez a fogalmi indukció alapja. Fizikusok ezt gyakran úgy fogalmazzák meg, hogy az egyszerűbb elmélet feltehetően igazabb (a filozófusok ezzel a megfogalmazással az igazság fogalmára való utalás miatt nem értenének egyet). Bár ennek a feltételezésnek az igazolása mindig utólagos (hiszen indukcióról van szó), vagyis az adott elmélet következményeinek vizsgálata során akkor meghatározó szempont, ha két elmélet közül kell választani, és mindkét elméletet hasonló mértékben igazolnak a megfigyelések.

Fogalmi változást előidéző indukciós kiterjesztések

n.) A körmozgásokra megállapított leírásból, csupán az $F=ma$ összefüggésből, számos olyan kérdés származtatható, amely programként fogalmazható meg, így induktív általánosításoknak nyit utat.

Első olvasatban az összefüggésnek megfelelő definíció logikai körforgásként értelmezhető, ez az, amivel ha egy elméletalkotás él, súlyos kritikák érhetik, hiszen egy elmélet nem tekinthető ilyenformán megalapozottnak. A definiált fogalom logikai szempontból üres. A körkörös definíció az $F=ma$ esetében így hangozhatna: 1. Minden mozgásváltozás valamilyen erőnek tulajdonítható; illetőleg 2. Minden erő valamilyen mozgásváltozást idéz elő. Az így definiálatlan erő fogalma redundanciának tűnik, olyan, mintha csak az m -a összefüggésnek lenne a rövidítése.

Newton tisztában volt ezzel a vélelmezett logikai hibával. Magyarázata szerint az összefüggésnek a természet megismerése vonatkozásában van jelentősége. Kutatási programként lehet felfogni azt az eljárást, miszerint a mozgásváltozások mögött álló erőket meghatározzuk, az így kapott erő-meghatározás alapján pedig további jelenséget lehet keresni, amelyet ez az erő kiválthat. Ezzel újabb következtetési kör kezdődhet.

Az új jelenségek a kiváltó erőkre vonatkozóan hordozhatnak új információkat, amelyek az erők egy általánosabb leírását kívánhatják meg. Nevezhetjük ezt körkörös indukciónak is. A felsorolás elején található példák éppen ennek az indukciónak az alkalmazását mutatták.

o.) A newtoni egyetemes tömegvonzási törvény megalkotása előtt a természeti világ és ennek leírása két elkülönülő tartományra tagozódott, a földi és égi jelenségek világára. Az elkülönülés tételezése és magyarázata a filozófiában elsősorban Arisztotelészig vezethető vissza, de kiemelt jelentőségű volt a felvilágosodás korát megelőző vallásos világmépeknek is. Bár a kopernikuszi világmépek bolygóvá minősítette vissza a világ vagy naprendszer középpontjának tekintett Földet, valójában még Newton korában sem voltak meggyőző bizonyítékok a Föld forgására. Ellenérvek annál inkább: ha a Föld haladó mozgást végezne a Nap körül, akkor a toronyból leejtett tárgyakra messzebb kellene leesniük a torony lábánál, hiszen az esés ideje alatt a Föld arrébb mozdulna; ha a Föld forogna a saját tengelye körül, akkor a tárgyakra ki kellene repülniük a világűrbe a centrifugális erők hatására stb.

Az égi jelenségek explicit leírását Kepler adta: ez egy tisztán geometriai leírás, amelyben a bolygók pályáinak formája, a keringések által érintett területek nagyságai és a bolygók pályáinak nagysága közötti összefüggések szerepelnek. A földi jelenségek leírását Galilei nyújtotta, ez egy dinamikai leírás, amelyben a földi tárgyak – lejtőn és szabadesés közben – időbeni mozgásai közötti összefüggések szerepelnek.

Bár a két világ leírása egységesítésének programját Descartes már kitűzte, a kauzalitás elve még túlságosan általános volt ennek véghezviteléhez (de az örvényeket feltételező értelmezésének továbbvitele sem tűnt ígéretesnek). Newtonról az az anektodikus kép terjedt el, hogy a fáról leeső almáról támadt az általános gravitáció gondolata, ténylegesen ez akkor öltött formát, amikor azon gondolkodott, hogy a földre leeső tárgyak hogyan viselkednek a távolság függvényében: ha az alma leesik a fáról, akkor a Holdnak is esnie kell. Ugyanaz az erő hat mindkét objektum esetében, a Föld vonzása. Az azonos erőnek azonos jellegű mozgásban kell kifejeződnie (még ha ez az erő a távolság növekedésével csökken is).

Ez a következőképpen lehetséges: a tárgyak, amennyiben nem hat rájuk semmilyen erő, egyenes vonalú egyenletes mozgásukat vagy mozdulatlanságukat megtartják. Ez a Galilei által megfogalmazott tehetetlenség törvénye. Ha a Holdra nem hatna semmilyen erő, egyenes vonalban távolodna a Földtől. Ellenben a Hold folyamatosan letér erről az egyenes vonalról és kör alakú pályára áll. A Hold esése tehát éppen abban áll, hogy letér a távolodó egyenes vonalú mozgás pályájáról. Vagyis a körre húzott érintő egy adott pontja és a körszelet közötti távolság jelenti a Hold esésének mértékét.

Az indukció ebben a gondolatmenetben: kiterjesztett egy emberi tapasztalatot egy másik tartományra, amely az emberi tapasztalat számára nem hozzáférhető. Egy földi jelenségre (az alma mozgására) vonatkozó leírást kiterjesztett egy nem földi jelenségre (a Hold mozgására).

Más elméletekhez viszonyuló indukció

p.) Ezek után természetesen volt az a feladat, hogy a Holdra kiterjesztett „esés-törvényt” összehozza az égi objektumokra vonatkozó geometriai törvényekkel. Bebizonyosodott: a gravitációs törvény alapján adott leírásnak következményei, a Kepler törvények, levezethetők az előbbiből. Ez a példa egy újabb, különleges indukciót mutat: az általánosítás addig a pontig történik, ahol egy másik elmélet alapján értelmezett jelenségek állnak. Pontosabban: egy adott elmélet tárgyalási tartománya (amibe az elmélet által meghatározott objektumok tartoznak) bővíthető induktív általánosítással addig, ameddig ez kiterjedhet valamely más elmélet által meghatározott tárgyalási univerzumra; ekkor a két elmélet azonos alapokra helyezhető.

Mint láttuk korábban, a modern fizika egyik kiemelt programja az, hogy a különböző elméletek egyesíthetők legyenek, hogy megtalálják azt a közös fogalmi alapot, amely alapján a különböző elméletek ebből leszármaztathatók. Fogalmi indukcióról van szó, ahogyan a Hold mozgását esésként kellett értelmezni, hasonló jellegűek azok az elképzelések a mai modern fizikában, ahol pl. a gravitációs hatásokat kvantumosan kell értelmezni, a részecskékre alapozott elméleteket össze kell kapcsolni azokkal, amelyek a mező fogalmából indulnak ki stb.

r.) A két elmélet „egyesítéséről” még két megjegyzést mindenképpen szükséges tenni. Az egyik az, hogy a newtoni elmélet éppen azért is tudott „bizonyosabbá” válni, hogy nem került ellentmondásba a Kepler törvényekkel. Az természetesen nem feltétlenül elvárás egy elmélettel szemben, hogy a korábbi elméleti konstrukciókkal összeegyeztethető legyen, a fizikatörténet ellenpéldákkal is szolgál. Amire azonban fel kell figyelni: egy elmélet nem megfigyelési adatokkal ellenőrzi magát, hanem egy másik elmélettel. Vagyis az elméletből következő levezetést olyanképpen is meg lehet választani, hogy az visszatér egy másik elmélet összefüggéseit (ennek az volt a feltétele, hogy az adott elmélet tárgyalási univerzumát kiterjesztette a másik elmélet tárgyalási univerzumára). A másik megjegyzés az „egyesítésről”: a newtoni elméletből következő levezetés nem csak visszatér a Kepler törvényekhez, hanem összefüggést is létesít közöttük. Kepler geometriai leírásában a törvények – az első törvény által megadott ellipszis pályák, a másodikban a bolygómozgások által „seprt” terület idő közötti összefüggés, valamint a harmadikban a bolygók Naptól való távolsága és keringési idejük közötti összefüggés – között nincsen a geometriai leíráson túlmutató összefüggés. Newton elméletéből következően azonban a három törvény között olyan viszony jön létre, amely által mélyebb értelmet nyernek.

Egy másik elméletre kiterjedő elmélet tehát olyan indukcióként is felfogható, amely új összefüggéseket hoz létre, átértelmezheti a másik elmélet összefüggéseit.

A konstansok potenciális indukciós problémája

s.) Még egy – főként a mai modern fizikában – kiemelkedő jelentőségűvé vált kérdést emelnek ki a newtoni tömegvonzás törvénye kapcsán. Az egyetemes gravitáció összefüggésében szerepel egy látszólag jelentéktelen elem: egy konstans, a gravitációs állandó. Ennek bevezetésére azért van szükség, mivel a mérések alapvetően egy konvencionálisan megállapított mértékegységhez vannak vonatkoztatva, így nem ez jelenti a valódi információt, hanem az ezek közötti arány. Amennyiben az arányok között összefüggés van, adott esetben ezek az arányok állandónak bizonyulnak, ezt egy konstanssal lehet kifejezni. Ilyen arány-állandóságokat feltételezett Galilei a földi tárgyak, és Kepler az égi objektumok mozgásánál. Newton a két világ összekapcsolásával nemcsak azonos összefüggést állapított meg (mint törvénykifejezést), hanem feltételezte, hogy az ebben szereplő arányossági tényező – vagyis a gravitációs állandó – is azonos.

Lehetett volna az összefüggés formája azonos, de a gravitációs állandónak más az értéke földi és égi körülmények között. Newton feltételezése az volt, hogy amennyiben a gravitációs állandó a Naptól különböző távolságokra eső bolygók esetében nem változik a távolsággal, úgy a földi körülmények között is ezzel egyező értékűnek kell lennie. Ennek nagy induktív ereje van: feltételezve, hogy ez az érték nem változik a világegyetemben, kiszámolható bármely égi objektum tömege a mozgása alapján.

t. A gravitációs állandó univerzalitása megengedi azt a következtetést, hogy az univerzum egyöntetű, homogén. Newton ennek alapján tételezte, hogy a világegyetemben egy abszolút vonatkoztatási rendszernek kell léteznie, amelyhez minden mozgás viszonyítható. Ez az abszolút vonatkoztatási rendszer fejeződik ki a gravitációs állandó univerzalitásában. Az abszolút vonatkoztatási rendszer problémája egészen a modern nem klasszikus fizika ezt elvető koncepcióiig kutatási programként hatott – legnyilvánvalóbban az éterelméletben fejeződött ki –, noha maga Newton ebben a felvetésében erősen kételkedett. A homogén világegyetem feltételezése azonban megengedi, hogy a lokális leírások univerzálisan kiterjeszthető érvényűek legyenek. A világ megismerhető – köszön vissza a felvilágosodás eszméje –, még hozzá a Világegyetemnek egy elhanyagolhatóan kisméretű körülményei között – a Földön. A gravitációs állandó univerzalitása a mai napig igaznak bizonyult a mérésekben.

u. A tömegvonzásra mint kölcsönhatásra megállapított gravitációs állandó univerzalitása olyan minta, amely programként hatott. A fizikai alap kutatások olyan kölcsönhatásokat kerestek, amelyek hasonlóan univerzálisnak tekinthetők, és amelyek hasonlóan univerzális konstanson alapulnak. Így értelmezett konstansokon alapulnak az elektromágneses (atomi), gyenge és erős (atommagban található) kölcsönhatások.

v. A gravitációs állandó univerzalitása természetesen felvet egy további kérdést: miért állandó az állandó, és miért pontosan ennyi az értéke? Ha Newton arra a megállapításra jutott volna, hogy például a földi körülmények között más értékű lehet, mint az égi objektumok esetében, vagy nem azonos a különböző bolygómozgásoktól függően, tovább kellett volna kutatnia: meg kellett volna határozni a változás törvényét, enélkül az elméleti rendszer darabokra hullott volna. Bár a gravitációs állandó valóban állandónak tűnik a mérésekben, manapság mégis olyan elméleti rendszereket keresnek, amelyek ezt az állandót lehetséges értéként fogalmazzák meg. Miért? Mert ez az érték *ad hoc* bevezetett érték: azért annyi, mert ennyit mutatnak a mérések. Nincsen egyéb magyarázata. Egy kielégítő magyarázatnak egy olyan elméletnek kell lennie, amely levezeti valamilyen általános összefüggésből a konstans adott értékét. A konstansok jelenléte tehát programot vetíthet előre: olyan elméletekre utalnak, amelyek magyarázni tudják a konstans tartalmazó elméletet.¹⁴

x. A mai modern fizika rendszere nagyon sok elemi állandót rögzített már. A magyarázatot sürgetővé teszi a nagy számuk is, de az is, hogy ezek olyan alapvetően határozzák meg a fizikai jelenségek jellegét, hogy az értékek legkisebb eltérése radikális változást eredményez bennük. A problémára leginkább az antropikus elvet megfogalmazó értelmezések hívják fel a figyelmet: eszerint bármelyik állandónak az eltérése lehetetlenné tette volna az élet létrejöttét. Így a nagyszámú állandó össze- és finomhangoltsága rendkívül valószínűtlenné teszi az élet lehetőségét.¹⁵ Egy másik megközelítés arra enged következtetni, hogy az univerzum valójában nem egy egyedi képződmény, sok és sokféle univerzum létrejöhetett.¹⁶ Ezek min-

¹⁴ A konstansok lehetséges változásának problémája: Fritzsich 2003.

¹⁵ A probléma többszemponútú ismertetését és következményeinek körbenjárását találhatjuk: Davies, 2008.

¹⁶ Carr (2007) szerkesztésében megjelent kötetben Wilzcek, Rees, Tegmark, Linde, Bjorken és Mukhanov elemzik a több univerzum, azaz a multiverzum létének a lehetőségét. Davies (2008) az antro-

degyikében beállítódnak a konstansok valamilyen értékei, amelyek eltérőek lehetnek az általunk ismertektől. Ezeknek az univerzumoknak egy része instabil, vagy ki sem fejlődnek, másokat pedig egészen különböző fizikai jelenségek jellemeznek. Eszerint tehát a konstansok ismert értékei csupán a statisztikailag értékelhető lehetőségek egyikét képviselik. Megint más elméletek megengedik a konstansok időbeni változását, és annak nyomait kutatják, hogy ezek az állandók más értékűek lehettek korábban az univerzumunkban.

z. A konstansok jelenléte mindig zavarbaejtő egy elméletben, ha csak mérési eredmények alapján, de mégis az univerzalitás feltételezésével lettek bevezetve. Különösképp kérdéseket vet fel egy elmélettel szemben az, ha sok ilyen független konstans szerepel benne. Annak jele lehet, hogy az elmélet nem talált meg valamilyen alapvető összefüggést, amely összekapcsolná ezeket. A konstansok száma tehát bizonyos értelemben az elmélet státuszára utal, további indukció feltételezhető. Ilyen helyzetben van jelenleg a *Részecskefizika standard elmélete*, ahol 26 konstans szerepel, amelyek kívülről, mérési eredményként lettek bevezetve. Úgy is lehetne fogalmazni, hogy a nagyszámú, csupán méréseken alapuló konstans jelenléte, éppen azért, mert az elmélet igaznak mutatkozik és predikciói igazolódnak, mégis egy mélyebb elmélet lehetőségére utal. A leendő elmélet „mélységének” az lehet az egyik jele, hogy abban kevesebb konstans fog szerepelni.¹⁷

Összességében

Ha a fizikai elméletek nyelvi rendszerekként értelmezhetők, amelyek jelentéseket állítanak elő általánosított természeti törvényekben megmutatkozó világkép formájában, akkor különös jelentőséggel bír az adott elmélet „induktív ereje”. Vagyis az, hogy az adott elmélet voltaképpen kutatási programként jelenik meg. Ez pedig azt jelenti, hogy az elméletben megfogalmazott általánosítás nemcsak a lehetséges egyedi megfigyelésekre vonatkozik, hanem maga az általánosítás is egyedi esetként értékelt. És mint egyedi szemantikai konstrukció, további induktív általánosítás hordozója lehet. Ez a megfontolás alaposabb szemantikai és pragmatikai értelmezést kíván.

pikus elv szempontjából vizsgálja a kérdést. Bőséges szakirodalom, amely a kvantumfizikai és húr-elméleti hipotéziseket is tartalmazza: <https://en.wikipedia.org/wiki/Multiverse>.

¹⁷ Smolin (2011) a modern tudomány egyik legalapvetőbb problémájaként fogalmazza meg, ld. *Az elméleti fizika öt nagy problémája* c. fejezetben: 34–37. A könyvben azonban többször is visszatér rá és elméleti következményeit valamint húrelméleti vonatkozásait elemzi.

Irodalom

- Ágoston Hugó (szerk.) (1979) *Fizika és megismerés*. Bukarest, Kriterion.
- Anderson, James A. (2004) *A kommunikációelmélet ismeretelméleti alapjai*. Budapest, Typotex.
- Bohr, Niels (1984) *Atomfizika és emberi megismerés*. Budapest, Gondolat.
- Carr, Bernard (ed.) (2007) *Universe or Multiverse?* Cambridge, CUP.
<https://doi.org/10.1017/CBO9781107050990>
- Davies, Paul (2008) *A megbundázott Világegyetem*. Budapest, Akkord.
- Descartes, René (1994) *Elmélkedések az első filozófiáról*. Budapest, Atlantisz.
- Descartes, René (2000) *Értekezés a módszerről*. Budapest, Műszaki Könyvkiadó.
- Dirac, Paul (1979) Alapvető fizikai állandók és időbeni fejlődésük. In Ágoston 1979, 116–126.
- Cassirer, Ernst (2007) *A felvilágosodás filozófiája*. Budapest, Atlantisz.
- Einstein, Albert (2003) *A speciális és általános relativitás elmélete*. Budapest, Kossuth.
- Feynman, Richard (1983) *A fizikai törvények jellege*. Budapest, Magvető.
- Forrai Gábor – Szegedi Péter (szerk.) (1999) *Tudományfilozófia. Szöveggyűjtemény*. Budapest, Áron Kiadó.
 Interneten letölthető: http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/2011_0001_537_Tudomanyfilozofia/adatok.html
- Forshaw, Jeff – Cox, Brian (2013) *A kvantum világegyetem*. Budapest, Akkord.
- Fritsch, Harald (2003) Are the fundamental constants constant? *CERN Courier* 2003/3.
<http://cerncourier.com/cws/article/cern/28811>
- Hacking, Ian (1999) Kísérletezés és tudományos realizmus. In: Forrai–Szegedi 1999, 370–380.
- Hempel, Carl G. – Oppenheim, Paul (1999): A tudományos magyarázat logikája. In: Forrai–Szegedi 1999, 66–77.
- Heisenberg, Werner (1967) *Válogatott tanulmányok*, Budapest, Gondolat.
- Heisenberg, Werner (1978) *A rész és az egész. Beszélgetések az atomfizikáról*. Budapest, Gondolat.
- Horányi Özséb (szerk.) 2007. *A kommunikáció mint participáció*, Budapest, AKTI–Typotex.
- Horányi Özséb (2009) Arról, ami szignifikatív és arról, ami kommunikatív; valamint arról, ami problematikus (szinopszis, 7.3 változat). In: Bagdy Emőke – Demetrovics Zsolt – Pilling János (szerk.) *Polihistória. Köszöntők és tanulmányok Buda Béla 70. születésnapja alkalmából*, Budapest, Akadémiai, 201–235. Elérhető interneten:
http://ozseb.horanyi.hu/participacio/szinopszis7_3.htm
- Horányi Özséb (2017) A dolgok állása. Szinopszis. *Jel-Kép* 2017/1KLSZ, 1–25.
<http://communicatio.hu/jelkep/2017/1klsz/tartalom.htm>,
<https://doi.org/10.20520/JEL-KEP.2017.1.KLSZ.1>
- Lakatos Imre (1999): A falszifikáció és a tudományos kutatási programok metodológiája. In: Forrai–Szegedi 1999, 114–136.
- Láng Benedek – Zemlén Gábor – Fehér Márta (2005) *Tudás az időben*. Budapest, L'Harmattan.

- Laki János (1999) Madár-e a denevér? A természeti fajták természetessége. In: Neumer Katalin (szerk.) *Nyelv, gondolkodás, relativizmus*. Budapest, Osiris, 283–322.
- Newton, Isaac (1977) *A világ rendszeréről és egyéb írások*. (Válogatta, fordította és az utószót írta: Fehér Márta) Budapest, Magyar Helikon.
- Newton, Isaac (1981) *A Principiából és az Optikából*. (Válogatta, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátta: Heinrich László) Budapest, Kriterion – Európa.
- Popper, Karl (1997) *A tudományos kutatás logikája*. Budapest, Európa.
- Popper, Karl (1999) Három nézet az emberi tudásról. In: Forrai–Szegedi 1999, 334–349.
- Quine, Willard van Orman (2002) *A tapasztalattól a tudományig. Válogatott tanulmányok*. (Szerkesztette és válogatta Forrai Gábor) Budapest, Osiris.
- Simonyi Károly (2011) *A fizika kultúrtörténete*. Budapest, Gondolat.
- Smolin, Lee (2011) *Mi a gubanc a fizikával? A húrelmélet problémái és a lehetséges kiutak*. Budapest, Akkord.
- Szabó Levente (2014a) Fizikai elméletek határán. Természeti törvények szinterei az ágens perspektívájában. In: Demeter Márton (szerk.) *Konstruált világok. A jelenségek kommunikatív leírása*. Budapest, Typotex, 89–107.
- Szabó Levente (2014b) Természeti törvények nyelvi rendszereinek határain. Fizikai elméletek kommunikációelméleti perspektívában. *Jel-Kép* 2014/2.
http://communicatio.hu/jelkep/2014/2/szabo_levente.htm,
<https://doi.org/10.20520/Jel-Kep.2014.2.4>
- Szabó Levente (2015) A modern természettudományok problémáinak kommunikáció-elméleti kutatásáról. *Jel-Kép* 2015/4, 113–122.
http://communicatio.hu/jelkep/2015/4/JelKep_2015_4_Szabo_Levente.pdf,
<https://doi.org/10.20520/Jel-Kep.2015.4.113>
- Wartofsky, Marx W. (1977) *A tudományos gondolkodás fogalmi alapjai. Bevezetés a tudományfilozófiába*. Budapest, Gondolat.
- Wigner Jenő (1979) Kétfajta valóság. In: Ágoston 1979, 140–159.

A SZÁZÉVES SZEMIOTIKA ÉS A HETVENÖT ÉVES HORÁNYI ÖZSÉB

Voigt Vilmos

voigtbudapest@gmail.com

Ha kézbe vesszük az öt évvel ezelőtt megjelent születésnapjához kötődő kötetet (*A kommunikatív állapot. Diszciplináris rekonstrukciók*), az első három „pályatársként” szereplő szerző Buda Béla, Szépe György és Petőfi S. János volt. Úgy látszik, elérkezett az idő a visszaemlékezésre. Nemzetközi vonatkozásban sincs másképp. Például a mai tartui szemiotikusok „Beginnings of the Semiotics of Culture” címmel 2013-ban külön kötetet adtak ki, amelyben közlik 1970-es „javaslataikat”, 1973-as „téziseiket”, meg az ehhez készült „utóiratot”. És egy majdnem harminc lapos áttekintésben a „tartui iskola” mai vezetői (Silvi Salupere, Peeter Torop, Kalevi Kull) tüzetesen bemutatják a tartui-moszkvai, vagy moszkvai-tartui „iskola” kezdeteit (!). „Bevezetés a szemiotikába” kis könyvem már 1977-ben tetemes „tudománytörténeti” adattárat hoz. A harminc évvel későbbi (2008-ban megjelent) változat még több tudománytörténetet ad, hiszen éppen ez, a két évszám közötti korszak volt a nemzetközi és magyar szemiotika kibontakozásának ideje. Minthogy ennek a könyvnek már volt névmutatója, gyorsan utána lehet keresni, mivel kapcsolatban fordul elő Horányi Özséb neve. (Gyakran fordul elő.)

A nemzetközi szemiotika hozzánk közvetítő *pontifex*e vitathatatlanul Szépe György volt. Nagyszabású tervet, sőt terveket alakított ki a nemzetközi jelenségek nálunk meghonosítására (1) és ez után megismertetésére (2). Főként a modern (ám még a Chomsky transzformáció előtti) nyelvészet állt érdeklődése előterében. Már 1970-re Horányi Özsébet szemelte ki egy szemiotika-népszerűsítő szöveggyűjtemény összeállítására. A gondos munka persze évekig tartott és csak 1975-ben jelent meg „A jel tudománya” című könyvük (jóval több mint 500 lapon, mintegy harminc külföldi sztár-szerzővel). Akkor azonnal az antológia sokfélesége volt imponáló, és még ma is csak csodálkozunk azon, mi minden és ki mindenki fért e kötetbe: Peirce és Morris, Cassirer és Hjelmslev, Greimas és Bense, Eco és V. V. Ivanov, Sebeok és Uspenszki j. Csak Saussure és Lotman hiányzik : tőlük azonban ekkor már külön magyar fordításkötetek készültek.

Mind a válogatást, mind a terjedelmes „bevezetést” a két szerző együttesen jelzi. Azt a részt, amely azt sulykolja „mi nem” szemiotika, bizonyára az egyik szelíd agnosztikus (Szépe) írta. Az erre adott válasz azonban rövid és praktikus. És amint ezt követi az egyes témakörökre, azon belül a közölt szövegekre vonatkozó tájékoztatás: ez már Horányi szövege lehet. Általában egy joviális, pluralista, egymás mellé helyező gondolkodásmód mind a két főszerkesztőt jellemezte. Szépe horizontja tágabb, a pletykákig színesebb, Horányié szigorúbb, egész az ezoterikusságig logikai. Abban is egyeznek, hogy a szemiotikát úgy képzeltek el, mint a sokmindenben megtalálható közös „valamit” (mint amilyen annak idején a *flogiszton* vagy az *élan vital* volt) – amit azonban nem könnyű definiálni. Meg sem kísérelték.

Horányi persze ekkorra már kialakítja a maga saját kutatási területét. A szigorú mester, Vekerdi László „Gyorsuló idő” c. zsebkönyv-sorozatába Horányi a „Jel, jelentés, információ” címmel (1975) tucatnyi cikkét fűzte össze. Itt a kezdő írások szólnak a jelről. Eszerint a „szövegekben” a jelek a szemantika és szintaktika szabályait követve léteznek – és a szövegek maguk az információt továbbítják. Már a bevezetésben figyelmeztet a szerző (nem is akármilyen) vizuális példákat hoz! Egyébként azért megmarad a nyelvi állításoknál. És 1975-ben sem sok olyan magyar olvasója volt, aki értette az ilyen megfogalmazásokat: „Azt mondhatjuk, hogy a *konstatív* típusban *minimális* a perlokutív jelleg, a *performatív*-ban *maximális*.” (141. lap) Amíg a „jel” szinte köznapi értelemben fontos Horányi számára – maga a „jelezés” már nem kapott önálló figyelmet. És azt sem tudjuk meg, mi is a szerző véleménye magáról a „szemiotikáról”?

Azt, hogy ez a hiány másnak is feltűnt, könnyen igazolhatjuk. „A jel tudománya” második kiadása (2005) címéhez hozzáadták a „Szemiotika” megnevezést is. És a korábbi hiány pótlására a kötet végén az *Encyclopedic Dictionary of Semiotics* négy (öt) szócikkét anonim magyar fordításban hozzáadták. Ez a Sebeok-inspirálta nemzetközi enciklopédia általában használta azt a megoldást, hogy több szerzővel is megírtatták „ugyanazt” címszót. Ilyenek a magyarul bemutatott címszavak is – sok-sok szerző tollából: *Szemiotika – Szemiotika és nyelvészet – Szemiózis* (a 403–446 lapokon – azaz szinte kismonográfia-terjedelemben).

Ami persze jó egy többezer-lapos referatív, nemzetközi lexikonban – viszont nem könynyíti meg az olvasó gondját: milyen is legyen hát az általa is elfogadható „szemiotika-terminus”?

Horányi erőssége kedvenc műfaja: a nemzetközi szöveggyűjtemény. Már a szemiotikai kötet megjelenésének idején dolgozott a kétkötetes „Kommunikáció” című hasonló szöveggyűjteményének szerkesztésén. Ebben is kétszer húsz írást olvashatunk. Noha most már egyedül ő a szerkesztő, Szépe György azonban megmaradt mint lektor, és biztosan befolyásolta a válogatást, értékelést, akár a sorrendet. Horányi szereti, ha tüzetes dekriptikus lexikoncímszók – itt a „kommunikáció” és rokonai – nyitják a kötetet. Az első kötet („A kommunikatív jelenség”) az elméletet képviseli, a második („A kommunikáció világa”) egyes megnyilvánulási formákat tár elénk. Az első kötet megint a tőle megszokott paradoxonnal kezdődik: nincs olyan valami, mint „kommunikáció”, csak sokmindent mi így (is) értelmezhetünk. A második kötet végén közölt rövid utószava („A kommunikáció – mint válasz”) csak ismétli ezt a mozaik-ideológiát, amely azonban „magyarázatot ad arra is, miért talál a könyv figyelmes olvasója kommunikációelméleti irodalom címén (kulturális) antropológiai, szociológiai, szociálpszichológiai, pszichológiai, fiziológiai, nyelvészeti, filológiai, szociolingvisztikai, művészettörténeti, biológiai, kémiai, fizikai, műszaki stb. terminusokban megírt tanulmányokat.” (2. kötet, 359. lap). Az ilyen felsorolás – sőt látszólag rendező elv nélkül – megint csak azt sugallja: a „kommunikáció” mint olyan csakugyan alig megismerhető „valami”.

Amíg az előző antológiában a szemiotika talán mégsem illant el teljesen, a kommunikáció fogalma ennél radikálisabban vált láthatatlanná. Horányi aktuális antológiái nemcsak a tömegolvasók, hanem a mi számunkra is új fogalmakat népszerűsítettek – mégis ennél a praktikus szintnél feljebb, módszertanilag is jelentősek. Azt sugallják, hogy sem a „szemiotika”, sem a „kommunikáció” nem olyan erős fogalom, nem olyan egyértelmű kutatási módszer, hogy ezekre rendszert lehetne építeni. Ha például Peirce, Greimas vagy Lotman „szemiotikáját” homogénnek tekintjük, ezek olyannyira „erősek”, hogy nem is befolyásolhatják egymást. Egymás mellett „elvannak”, nincs köztük valódi átjárás. Horányi nyilván ezért adta fel oly hamar és „fájdalom nélkül” a szemiotikát. Művei sorában az újrakiadások nem enyhítik ezt, inkább véglegesnek mutatják a szakítást.

Ugyanez ismétlődik meg Horányi további bevezető-tájékoztató műveiben. Ezért közülük csak egyet, annak is egyetlen oldalát idézem. „A sokarcú kép” (2. módosított kiadás, 2003, 16. lap) a művészet szemléletét megformáló művészek és művészettörténészek sokaságának folyamatára-szerű rajzát kapjuk. Ezen közepén, alul van a SZEMIOTIKAI mező, ahová Mukařovský nevét írta. Ez alatt van a SZEMIOLÓGIAI mező, Barthes, Metz neveivel. Valahol a kettő között olvasható Eco neve. Horányi indokolja, hogy a képelméletből „elágazás” a szemiotika, amelyet „a konceptuális analízis perspektívájának történeti előzményeiként, korai változataként is lehet tekinteni. A szemiotikán belül többé-kevésbé jól elkülöníthető az a perspektíva, amelyet itt szemiológiainak nevezek s jellemzője, hogy szemléletét a természetes nyelv határozza meg, s így a képet is mint a természetes nyelv módján vizsgálható jelenséget tekinti (amely viszont esetenként kibogozhatatlanul összekeveredett az ún. strukturális vizsgálattal, a strukturalizmussal).”

Ehhez a mélyenszántó gondolathoz két megjegyzést is tehetek.

Egyrészt az ilyen ábrák egy-egy tudományos módszer felismerésének demonstrálására szoktak megszületni: pedigként. Umberto Eco legelső „szemiotikai” (?) könyvében egy költői üzenet dekódolásának módjait mutatta be így. (Ezt az ábrát már 1977-ben magam is demonstratív közöltem.) František Miko a kifejezés (expresszivitás) eszközeinek összefüggéseiről adott gondolatébresztő ábrát. Ebben az operativitás, illetve az ikonikusság fogalmából kiindulva rendez el vagy harminc tényezőt. (Magyarul: Az epikától a líráig. Dunaszerdahely, 2000. 34–35) Az ilyen, folyamatábrákhoz és ágrajzokhoz hasonló konstrukciók végül is azt fejezik ki: „sokminden összefügg sokmindennel – és mindenütt mégis vannak különbségek”. (Ha ismerjük az ilyen ábrák „kifejlődését” – mint Miko irodalomelmélete esetében – jól látjuk, minél pontosabb, annál bonyolultabb az ábra, és annál több a „kivétel”).

A másik megjegyzés arra vonatkozik, hogy a „rangsorolás” két irányú is lehet. A konceptuális analízis szerint a szemiotika „leágazás”. A szemiotika szerint a konceptuális analízis a „leágazás”.

Mindig is hangoztattam, milyen kiváló tanulmány Horányitól „A nyelvről való gondolkodás történetének egyik állomása: Charles Sanders Peirce” (Általános Nyelvészeti Tanulmányok XIII (1981) 65–90). Ez volt az első magyar nyelvű tudományos tanulmány Peirce-ről. És – sajnos – az is maradt. Kár, hogy Horányi nem folytatta peirce-iánus kutatásait. És ezen az sem segít, ha nálunk más sem tette ezt. Horányi volt az első magyar kutató, aki (Amerikában) csakugyan olvasta Peirce írásait. Azóta végre jó Peirce-szövegkiadások vannak. (Megintcsak Amerikában.) Úgyhogy a legegyszerűbb peirciánus téma áttekintése is igen „időigényes” vált. Azonkívül Peirce módszere olyan „erős”, hogy vagy elfogadjuk és használjuk – és akkor nem „szabadulunk” tőle – vagy lemondunk erről.

Horányi kivételesen következetes és logikus életművében az egyes fő témák összekapcsolódnak, a módszerek és nézetek pedig ugyanazok. A kommunikáció, a képelmélet, a participációs modell ugyanúgy távol is van és közel is van egy szemiotikához. Szépe, Petőfi S. János, Hankiss Elemér, Kanyó Zoltán, Józsa Péter (és e *pompe funerable* (!) névsor nem teljes) egészen különböző módon viszonyultak a szemiotikához – amit hol így is neveztek, hol másként neveztek meg. Nálunk nemcsak a „strukturalizmus” volt parttalan, és nem is alakult ki vezető áramlata. Szemiotikusaink művei is igazán eltérnek egymástól. És rangos konklúzióként ezért tehetjük fel a szubtilis kérdést „mi volt előbb, a tyúk vagy a tojás?” Azért nincs jól jellemezhető magyar szemiotika, mivel olyan sokféle – vagy azért olyan sokféle, mert nincs egy jól meghatározható iránya (amely azért még az igazán sokféle tartui és lotmaniánus iskolában is megkereshető).

Nem szóltam Horányi szemiotika-szervező, elévülhetetlen munkájáról. Ehhez még személyes élményeim is hozzá tartoznak, mint például a május elsejei budapesti hivatalos felvonulást szemiotikai résztvevő jegyzetelés után a finom ebéd Özséb otthonában. Pedig volna mit...

Nem akar ki, Kelemen János mondta, hogy a szemiotikának mára vége. Egyre inkább azt mondom: nincs így. Horányi ünnepén teoretikusan is utalok arra, hogy szinte összes régi művének sikeres újrakiadása cáfolja ezt. Sőt, akár a „nescaffé” 2 + 1 majd 3 + 1 tasakja mintázzák: Horányi munkáinak újra meg újra kiadása folytatódjon: És az eddigi 2 + 1 után jöjjön a 3 + 1 Horányi!

Voigt Vilmos

KORREFERÁTUM VOIGT VILMOS ELŐADÁSÁRA

Demeter Márton

demeter@komejournal.com

Voigt Vilmos Horányi Özséb szemiotikai munkásságának összefoglalása során többször is utal arra, hogy Horányi számos nagyszerű szöveggyűjtemény létrehozója¹, ezzel gyakorlatilag több diszciplína megalapozója Magyarországon. Ehhez kapcsolódva beszélek pár szót én is Horányi szemiotikai és logikai munkásságáról de nem általában, hanem a PTC-vel² összefüggésben. Doktori disszertációm egyik része ugyanis azzal foglalkozott, hogy a fent nevezett két tanulmánykötet legfontosabb részeit a PTC nyelvén átkódolja, formalizálja, és ezáltal lehetőséget teremtsen azok összehasonlítására. A PTC mint interlingva, így alkalmasnak bizonyult arra, hogy a legkülönbözőbb szemiotikai és analitikus képelméleti szövegek közvetítő nyelveként funkcionáljon, vagyis nem egyszerűen arról van szó, hogy Horányi elérhetővé tett szám-talan szemiotikai és analitikus szöveget, de azokat keretbe is foglalta, ha úgy tetszik, rekonceptualizálta, mégpedig nem elszigetelt korpuszokként kezelve az egyes kutatási hagyományokat, hanem konvergens jelleggel. A korreferátum második felében itt csatlakozom Peirce-hez, akit Voigt szintén többször említ. Dolgozatomban ugyanis igyekeztem felkutatni a Peirce által bevezetett összes ikon illetve szimbólum definíciót – nem volt könnyű. Ezeket szintén megpróbáltam formalizálni a PTC szimbólumszékénája segítségével, véleményem szerint eredményesen, és ezzel a PTC-t egy másik teszt-feladat során sikerült megkutatni: alkalmasnak bizonyult ugyanis arra, hogy a rendkívül sokféle peirceiánus definíciót egy összefogó keretben kezelje és láttassa. A peircei hagyomány felemlegetése egyúttal alkalmat ad arra is, hogy Horányi-nak a logikával való kapcsolatát is megidézzük.

A szemiotika

Szemiotikával Horányi Özséb valóban az elsők között kezdett foglalkozni Magyarországon, és a szemiotika iránti erős érdeklődését és a területen tetten érhető alapos műveltséget nem csak híres és ma is oktatási alapműként használatos szemiotikai szöveggyűjteményeiből, de már a hatvanas évek vége felé megjelenő, a filmi térábrázolással kapcsolatos írásaiból is meg-

¹ Itt elsősorban a *Kommunikáció 1–2* mellett *A jel tudománya* és *A sokarcú kép* című kötetekre gondolok.

² PTC – A kommunikáció participációra alapozott felfogása. Noha Horányi mintegy húsz éve foglalkozik aktívan a PTC kifejlesztésével, az elméleti keret első igényű implementációja 2007-ből származik (Horányi Özséb (szerk): *A kommunikáció, mint participáció*: Budapest, Typotex). Az elméletet a szerző azóta is folyamatosan fejleszti, legfrissebb nyilvánosan is elérhető változata a *Jel-Kép* 2017 nyári különszámában olvasható *A dolgok állása: szinopszis* címen.

állapíthatjuk.³ Egyetemi doktori disszertációját a film mikroszintaxisa témájának szenteli (1971), ugyanebben az évben szemiotikai tanulmányokat jelentet meg a *Helikon Irodalomtudományi Szemlében*, a *Magyar tudományban*, a *Filmkultúrában*, a *Fotóművészetben* és számos más, a tudományos közösségnek és a nagyközönségnek egyaránt szóló folyóiratban. 1975-ben jelenik meg először *A jel tudománya* című munka, melyet Szépe Györggyel közösen szerkesztettek. Gyakorlatilag itt derül ki elsőként, hogy a szemiotikai elemzések a kommunikációk milyen határtalanul sokféle területén alkalmazhatók – egyúttal képet kapunk arról is, hogy Horányi mint autonóm alkotót a szemiotikán belül elsősorban a képekkel kapcsolatos vizsgálódások érdeklik. Ennek egy másik lenyomata lesz később *A sokarcú kép* című tanulmánykötet, amely *A jel tudományához* hasonlóan klasszikussá válik, több kiadást is megér, és ma is alkalmas módon használatos a felsőoktatásban. Közbevetőlegesen, 1977-ben meg-jelenik a *Kommunikáció* című tanulmánykötet, akkor a *Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó* gondozásában, és ezzel megalapozódik a huszadik század végének és a huszonegyedik század elejének egyik legizgalmasabb, és – bárki bármit mond – legnépszerűbb diszciplínája Magyarországon: a kommunikáció és médiatudomány. Szemiotikai természetű szövegei nagy számban jelennek meg egészen az ezredfordulóig, hiszen szemiotikával szó szerinti értelemben talán a *Filmvilág* 43/3 (2000) számában foglalkozik utoljára, az új évezredben elsősorban a közéleti és társadalmi kommunikáció vizsgálata tárgyában és, természetesen, a frissen formálódó PTC kifejtése alkalmával találkozhatunk írásaival.

Ez azonban távolról sem jelenti azt, hogy Horányi megszűnt volna a szemiotikai kérdések iránt érdeklődni – legfeljebb már nem így nevezte őket. Hasonlóképp megmaradt érdeklődése az analitikus filozófia és a logika iránt, amelyről nem csak azok lehettek mindig meggyőződve, akik személyesen ismerhetik a szerzőt, hanem olvasói is, hiszen a Horányi-féle stílus, ha lehet így mondani, mind szóban, mind írásban rendkívül összeszedett, szigorú logikai rendet és fogalmi tisztaságot reprezentál. Az az olvasó, aki a szemiotikában és a logikában is szerzett némi jártasságot, nem tudja nem észrevenni a PTC bármely kifejtését célzó szöveg olvasása közben a rendkívül alapos logikai patkoltságot. A PTC rendszerében teljesen átgondoltan jelennek meg az egymástól egyébként rendkívül különböző szemiotikai rendszerek egyes alkotóelemei, adott esetben struktúrái. Csak egyetlen példát említve: Horányi elméletében a jel háromtagú (trichotóm) és kéttagú (dichotóm) felfogásai egyaránt és azonos keretben értelmezhetőek, ehhez pedig az kell, hogy a PTC segítségével operacionalizálható legyen mindkét (a dichotóm és a trichotóm) elmélet egyaránt.

S bár a szemiotika halálát – ki tudja mire alapozva – időnként be szokták lengetni, egy tényekre alapozott vélemény nehezen állhat e mellé a prófécia mellé. A jelenlegi (2016) SCImago-Scopus listán például minimum kilenc olyan nemzetközi folyóiratot találunk, amelyek szorosabban is szemiotikával foglalkoznak, és ezek közül jó pár az ezredforduló után alakult. Természetesen tömegesen állnak rendelkezésre olyan további kommunikáció és médiatudományi folyóiratok, amelyek tárt karokkal várják a szemiotikai megközelítéseket is, az alábbi lista pusztán azokra szorítkozik, amelyek kifejezetten szemiotikai irányultságúak. Ilyen tehát a 2010-ben alapított spanyol *Signa*, a kolumbiai *Signo y Pemsamiento* (2014–), az *American Journal of Semiotics* (1996–), a szintén amerikai *Metaphor and Symbol* (2007–), a holland *Babel* (2011–), a nagy presztízsű (ISI indexált) *Social Semiotics* (1996–) az Egyesült Királyságból, illetve a három német tematikus szemiotikai folyóirat, jelesül a *Biosemitotics* (2008–), az *International Journal of Marketing Semiotics* (2013–) és az *Ars Semiotica* (2011–). A Web of Science szerint pedig 2000 óta több mint 6000 (!) szemiotikai témájú cikk jelent meg WoS indexelt, magas presztízsű folyóiratokban. Soha rosszabbat!

³ Térábrázolás a filmben I–IV. In *Audio-vizuális módszertani közlemények* (1968).

Peirce

Peirce nemzetközi recepciója még akkor is irigylésre méltó, ha Peirce-rajongó féleségként még így is szerénynek találjuk. Mindenesetre 1975 óta (ekkor Peirce már több mint 60 éve halott) közel háromezer Peirce témájú szakcikket indexál a Web of Science, ezek közül mintegy 1600 a címében is megemlíti a szerzőt. Az elmúlt 15 évben kis híján 1500 Peirce-nek szentelt cikk született, ami azt mutatja, hogy még mindig van mit feltárni ennek a rendkívül különleges szerzőnek az életművében. Magyarországon mindazonáltal szinte alig foglalkoznak vele, magyar nyelven szinte semmi nem olvasható tőle, és az a kevés, amit mégis tudunk róla, nem kis mértékben Horányi Özsébnek köszönhető. A szerző legalább két cikkben foglalkozott Peirce nézeteivel már a hetvenes években (*Jegyzetek a fotó kódjáról: FOTÓMŰVÉSZET*, 1972/4, 14–20, illetve *Peirce az ikon terminusról FOTÓMŰVÉSZET*, 1976/3, 10–13), valamint *A jel tudománya* című, fentebb már referált tanulmánykötetében megjelenteti *A jelek felosztása* című Peirce-fordítást, amely a *Collected Papers* második kötetének egyik főtanulmánya (rövidítve). Úgy rémlik, azóta sem nagyon jelent meg fordítás Peirce életművéből, pedig lenne miből válogatni, hiszen a szerző immár nyolckötetes életmű-kiadása rendkívül gazdag intellektuális tartalommal bír. Magam egyébként szívesen elmélyültem volna a peirce-i életműben. Eme tervemről éppen Horányi Özséb beszélt le, pontosabban kitoltuk a már sajnos nem oly távoli jövőbe, hiszen azt tanácsolta, hogy majd öreg professzor koromban foglalkozzak ilyesmivel.

A felületes olvasó, de talán a nem felületes, ámde kevésbé spekulatív elme számára is kérdésként merülhet fel, hogy mi köze Horányinak Peirce-hez a logikához kapcsolódó közös érdeklődésen túl, melyről Horányi – a tőle megszokott módon, tehát életrajzi referálás nélkül – *A logika fejlődéséről* című előadásában⁴ is megemlékezik? A logikában talán mindketten a gondolatok nem öncélú, hanem az individuumtól, vagy ha úgy tetszik, a pszichológiától független, vagy legalábbis ahhoz képest transzcendens szervezésének egy lehetséges módját keresik s látják. Sem Peirce, sem Horányi nem úgy használja a logikát, mint manapság a matematikusok, hanem sokkal inkább filozófus módjára: nem önmagáért, hanem a mondandó tisztasága és az elemzett tárgy jobb megragadása kedvéért. Ahogy Horányinál, úgy Peirce-nél is jellemző az, hogy nagyon sokféle dolog érdekli, de nem a csapongás értelmében, hiszen amihez hozzáfog, ahhoz mindig komolyan fog hozzá.

A hasonlóságok mellett azonban igen komoly különbségek is vannak a két szerző életművében: Peirce-nél valamiért teljesen hiányzik az a fajta organikus építkezés, az ideák egymásra épülése, érése, evolúciója, ami Horányi munkásságán tetten érhető. A gondolkodás eszközei hasonlóak, iránya azonban mintha szintén különböző lenne: úgy tűnik, mintha Peirce inkább a sokféleségben (udvariatlanabban fogalmazva: a dolgok szaporításában), Horányi inkább a letisztításban lenne érdekelt. Arra a fajta hozzáállásra, ahogyan Horányi Peirce munkáihoz nyúl épp ezért nem lehet más jelzöt használni, mint azt, hogy *intellektuális tolerancia*. Jeles kommunikációkutatóinktól e tekintetben is van még mit tanulnunk.

⁴ Eredetileg előadásként hangzik el a „Logikusok és nyelvészek kerekasztalá”-n 1988. április 13-án, Pécsen, majd az ELTE logika tanszék által kiadott *Tertium non datur* sorozatban jelenik meg.

A 100 ÉVES SZEMIOTIKA, A HETVENÖT ÉVES HORÁNYI ÖZSÉB és a harmincöt éves *Sokarcú kép*

Horányi Attila

attila.horanyi@gmail.com

A sokarcú kép című tanulmánykötet 1982. szeptemberében jelent meg 600 példányban a Szecső Tamás igazgatta Tömegkommunikációs Kutatóközpont „Tanfolyamok” című sorozatában.¹

Ma, az információ – és így a nemzetközi szakirodalom – mindent elborító áradásának korában nem könnyű felidézni, illetve elképzelni a hatvanas-hetvenes évek információhiányos korszakát. Azt a korszakot, amelyben minden Nyugat-Európában vagy Észak-Amerikában megjelent és az országba bekerült szakkönyv, képzőművészeti album, folyóirat (akár valós érdemén felül is) kincsnek számított, és kézzől kézre járt.² Ebben a korszakban annak feltérképezése, hogy hol is tart a tudomány (vagy éppen a képzőművészet), melyek a meghatározó kérdések és válaszkísérletek egy adott diszciplínában, egyáltalán: milyen szellemi áramlatok hatnak a diszciplínákra, nem csak úgy volt fontos, ahogy – szakirodalmi tájékozódásként – ma is az. A nemzetközi kitekintés lehetősége a hidegháború okozta szellemi elszigeteltség idején szimbolikusan is fontos volt; az ennek helyt adó intézmények – az Akadémiai Könyvtártól a Népművelési Intézeten át a Tömegkommunikációs Kutatóközpontig –, illetve az ezért felelősséget vállaló vezetők elvülhetetlen (bár egyre kevésbé számontartott) érdekeket szereztek a magyar tudomány, kultúra és társadalom huszadik századi alakításában.

¹ Az 1969-ben alapított Tömegkommunikációs Kutatóközpont egyszerre volt az első közvéleménykutatással foglalkozó intézmény Magyarországon és a kommunikáció, a tömegkommunikáció akadémiai szempontból is jelentős kutatóhely. 1991-es megszűnéséig kommunikációelméleti és társadalomtudományi kiadványok tucatjait jelentette meg, monográfiákat, tanulmányköteteket egyaránt. Jóllehet e kötetek többsége kis példányszámban (a *Sokarcú kép* például 600 példányban), könyvesbolti forgalmazás nélkül jelent meg, a TK kiadói tevékenységének jelentősége nehezen túl becsülhető. A Tömegkommunikációs Kutatóközpontról bővebben: Terestyényi 2009, Vásárhelyi 2016.

² Ne feledjük: ebben az időben nemhogy internet vagy szkennel, de fénymásológép sem állt a kutatók, művészek, érdeklődők rendelkezésére; a nem-nyomdai sokorosítás módja a stencilezés volt, amellyel egy meglévő tanulmányról nem lehetett másolatot készíteni, azt először át kellett írni a speciális stencil papírra, a stencilgépek pedig csak hivatalos formában, engedéllyel voltak hozzáférhetőek.

A sokarcú kép tehát egyszerre volt híradás arról, hogy a világ más részein miként gondolkoznak a képekről, és egy olyan szakirodalmi áttekintés, amely megkönnyítette a tájékozódást a nyolcvanas években aktív kutatóknak. Mint híradás abba a sorba illeszkedett, amely a *Jel tudományával* (1975)³ kezdődött Horányi Özséb tudományos pályáján és a *Kommunikáció* két kötetével folytatódott (1977 és 1978); tágabb közegét pedig olyan kötetek jelentik, mint Hankiss Elemér kétkötetes *Strukturalizmusa* (1971), Altrichter Ferenc válogatása, *A bécsi kör filozófiája* (1972), Lónyai Máriaé, *Tények és értékek* (1981), vagy éppen Józsa Péter *Művészetpszociológiája* (1978).

Mint szakirodalmi tájékozódás *A sokarcú kép* egyfelől az MTA által létrehozott Vizualis Kultúra Munkabizottság⁴ kutatásához kapcsolódott, másfelől Horányi saját kutatói érdeklődésének eredménye, hiszen ebben az időben dolgozott kandidátusi disszertációján, amelynek témája a vizuális szövegelmélet volt.⁵ A tanulmánykötetben tetten érhető a szerkesztő szemiotikai érdeklődése, hiszen nem egy tanulmány a jelek elmélete felől közelít a képekhez. Ilyen például William P. McLean írása (Javaslatok a fénykép szemiotikai definíciójához), de sokan ilyennek tartják Nelson Goodman 1968-as monográfiáját, a *Languages of Art*-ot (Goodman 1968), amelynek első két fejezete került be *A sokarcú kép* válogatásba (Goodman 1982). Goodman persze nem szemiotikus és könyve sem egy szemiotikai művészetfilozófia, mégha szimbólumrendszerekről beszél is, és egyik központi fogalma a denotáció.

A Languages of Art-ban a „nyelvek” a világ megjelenítését vagy kifejezését lehetővé tevő szimbólumrendszerek (ahol „szimbólum” minden önmagán túlra utaló elem); amikor Goodman ezekkel foglalkozik, akkor valójában a megismerés kategóriáit, azok viszonyait és rendszereit rendezi egységes keretbe, azaz ismeretelméletet ír.⁶ Fontos ugyanakkor, hogy Goodman filozófiai pozícióját e kötetben a művészet jelenségein mutatta be, amelyet így nem kevesen (és nem is alap nélkül) művészetfilozófiaként olvasták, jóllehet megfontolásai túlmutattak e diszciplínána horizontján.⁷

Horányi ebben a tanulmánykötetben stratégiát váltott: míg korábban magyarul alig létező tudományok szöveggyűjteményeit állította össze, addig ebben az esetben a világ egyetlen (igaz, rendkívül komplex) jelenségét, a képet, állította középpontba, és azt mutatta meg milyen módokon szoktak erről gondolkodni. A magyarul már létező irányokról (pl. művésztörténet) a szerkesztői bevezetőben tett említést; az ismeretlen(ebb), szövegekkel még nem reprezentált megközelítések (pl. analitikus filozófia, művészetpszociológia) önálló tanulmá-

³ E tanulmánykötet szerkesztése 1970-ben zajlott és 1972-ben lezárult – tanúsítja ezt a szerkesztői előszó dátuma: 1972. augusztus. Az is a korszakhoz egyik sajátossága volt, hogy egyes könyvek – talán pártközponti nyomásra, talán más okból – csak jelentős késéssel jelenhettek meg, ha egyáltalán.

⁴ Az 1976 és 1984 között aktív munkabizottság vezetője Németh Lajos volt, titkára Horányi Özséb, és olyan kutatók dolgoztak a keretében mint Miklós Pál, Beke László, Bán András vagy Forgács Péter. E munkabizottsághoz köthető az *Utak a vizuális kultúrához I* (szerk. Tölgyesi János, 1978) és az *Utak a vizuális kultúrához II* (szerk. Beke László – Horányi Özséb, 1979) tanulmánygyűjtemény, illetve a kéziratban maradt kutatási beszámoló, a *Vizuális kultúra enciklopédiája* (szerk. Beke László – Horányi Özséb – Janáky István – Németh Lajos, 1984).

⁵ Horányi disszertációját 1980-ban védte meg.

⁶ Goodman felfogásában az ismeretelmélet szorosan összefügg az ontológiával: minthogy a megismerés kategóriái által tudunk a világról, a kategóriák a világ konstitúciójának elemei. A világ leírása nem passzív, közvetítő tevékenység, hanem aktív, a világot alakító, „újraalkotó” gyakorlat. Ld. Goodman 1960, Goodman 1978.

⁷ Ezt Goodman már monográfiája bevezetőjében leszögezi: Goodman 1968, xi.

nyokkal jelentek meg. A szöveggyűjtemény másik szervező elvét a már említett Goodman tanulmány/kötet jelentette: számos szöveg Goodman felfogását tette kritika tárgyává vagy éppen gondolta tovább. Vagyis: *A sokarcú kép* szemiotikai érdeklődéssel is olvasható volt, de ebből a megközelítésből ki is lógott, elsősorban az analitikus filozófiai beállítottságú angolszász szerzők nagy száma miatt. Akár azt is mondhatnám, hogy *A sokarcú kép* szerkezete világos jele annak, hogy Horányi korábbi jeleméleti érdeklődése határozottan ismeretelméleti irányt vett. Ez természetesen nem ellentétes a szemiotika programjával, de kétségtelenül túl is lép azon, hiszen a jelek kategorizálásán túl, a kategóriák rendszerével foglalkozik, márpedig Horányi felfogásában a világ megismerése a világ kategorizálása által történik. Ebben nála – ahogy Goodmannél is – a képek nagyon fontos szerepet játszanak; ezért foglalkozik velük.

Horányit tehát a képekben is a megismerés érdekelte, rendszerszerűen, és nem feltétlenül az egyes megismerhető/megismerendő képek; az inkább a hobbi vagy a műveltség része volt. Ennek következménye az, hogy Goodmanhez hasonlóan, Horányi írásaiban sem találunk egyetlen mondatot sem, amely a képekre mint művekre vonatkozna. Miközben Goodman műkereskedő volt mielőtt a professzionális filozófusi pályára lépett, és mindvégig műgyűjtő és műértő maradt, Gertrude Stein Picasso által festett portréjával kapcsolatban mindössze egy anekdotát idéz fel a mű hasonlóságával kapcsolatban, vagyis semmi mondanivalója nincs arról mint festményről.⁸ „A képek hangja” című fejezetben Goodman a (művészeti) kifejezéssel [expression] kapcsolatban elsősorban anyagmintákat mutat meg, és bár az autenticitásról szóló fejezetben előkerülnek Vermeer (és leghíresebb hamisítója, van Meegeren) festményei, valójában ezek esetében is csak a hamisítványok felfedezhetősége, a szem tanulékonyága érdekli.⁹

Kis túlzással: ami Goodmannél az anyagminta, az Horányinál az igazolványkép – az a legkisebb egység, amelynek mentén (még kézbentartható módon) lehetőség van képekről gondolkodni.¹⁰ Azt hiszem, nem véletlen, hogy Horányi egyik kedvenc képzőművésze az a René Magritte, aki festőként nem igazán érdekes; a másik pedig a lehetetlen tárgyakat és tereket rajzoló Escher, akit szintén inkább képei disegno-ja – gondolata, terve – miatt tartunk számon és kevésbé festményei kvalitásai okán. Mintha Horányi öntudatlanul is ahhoz a platóni tradícióhoz kapcsolódna, amely a műalkotásokból megszerezhető tudás bizonytalansága okán kizárná a művészetet a komolyan veendő tárgyak közül.¹¹ Nelson Goodman¹², illetve az esztétika analitikus fordulata azért is volt nagy hatású volt a hetvenes-nyolcvanas években,

⁸ Amikor Picassot kérdőre vonták, hogy képe nem is hasonlít Gertrude Steinre, akkor azt válaszolta: „De majd fog!” (Goodman 1982, 39)

⁹ Legelképezetőbb (és leginkább intuícióellenes) megfontolása a zenére vonatkozik, ahol az autenticitást a kottához való maximális hűségge azonosítja, azaz a két különböző jelrendszer jelsorának tökéletes egyezésében. Goodman 1968, 166–167)

¹⁰ Talán az egyetlen kivétel az első Németh Lajos emlékkönyvbe írt tanulmánya Rubens Medici Mária bemutatása című festményéről – valójában azonban ez a szöveg is kategóriák elemzésével és helyesbítésével foglalkozik. (Horányi 1979)

¹¹ Engedtetsek meg itt egyetlen magán jellegű megjegyzés vagy példa: amikor eldöntöttem, hogy művészettörténelemnek jelentkezem az egyetemre, apám egyik fő kérdése arra vonatkozott, hogy a művészettörténet mit tesz hozzá a tudáshoz? Nem azt vonta kétségbe ezzel, hogy a diszciplína tudomány volna, hanem azt, hogy képes a világról való tudás alakítására, saját kategóriáinak felülvizsgálatára. Ez persze nem volt rossz kérdés a nyolcvanas évek közepén.

¹² Más kérdés, hogy maga Goodman az esztétikainak nevezett tapasztalatot is a tudás egy formájának tekintette (Goodman 1968, vi,4), amivel Horányi talán nem vitatkozott (volna), de nem is érdekelte különösebben.

mert azt állította, hogy a művészetről való beszéd nem a bizonytalan státuszú kijelentések és maszatalások terepe, hanem valódi tudást biztosít.¹³

De ha igazam van, és Horányit valóban elsősorban a megismerés módja, rendszere, kerete érdekli, akkor mégis miért volt fontos a szemiotika? Miért lehetett az érdekes, ha ugyanakkor a szemiotika, mint módszer, segítségével megszerezhető tudás úgy nem érdekelt, mint mondjuk Thomas Sebeok-ot vagy George Gerbneret? Ennek nyilván számos oka van, de a legfontosabbak egyike minden bizonnyal az, hogy a szemiotika nem ideologikus, politikailag nem elkötelezett diszciplína, amely ekként alkalmas terep lehetett egy ideológiailag terhelt világban a független és józan gondolkozásra és kutatásra. Vagyis a hetvenes évek elején-közepén, amikor az „Aki nincs ellenünk, az velünk van” szlogen vált erősebbé a korábban uralkodott „Aki nincs velünk, az ellenség” felfogáshoz képest, akkor a szemiotika a maga elkötelezettségével a cselekvés érvényes terepévé válhatott.

Más kérdés, hogy ennek a (tudományos objektivitás felől is értelmezhető) ideológiamentességnek volt egy fontos következménye: akár a szemiotika, akár a reprezentáció, akár a beszédaktus került fókuszba, annak mindig egy lecsupaszított, a struktúrára és a kategóriák viszonyaira fókuszáló változata jelent meg Horányi tanulmányaiban, amelyből mindig hiányoztak a nyolcvanas-kilencvenes évek óta e megközelítésekhez és fogalmakhoz kapcsolódó ideológiai, politikai kérdések, használatok, eredmények. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy Horányi szemiotikájának, kép- vagy kommunikációelméletének horizontján se Julia Kristeva, se W.J.T. Mitchell, se Judith Butler nem jelent meg érvényesen. És ez akkor is igaz, ha eközben persze az az autonómia, az a politikai függetlenség amelyben ez az ideológiamentes gondolkozás létrejött a hetvenes évek Magyarorszáján, bátor politikai gondolkozás és intézményfejlesztés eredménye volt. Elég ha Szecskő Tammásra és a Tömegkommunikációs Kutatóközpont, vagy Németh Lajosra és a Magyar Tudományos Akadémia Vizuális Kultúra Munkabizottságára utalok, amelyek keretében Horányi a *Sokarcú kép* szerkesztése és megjelenése idejében kutatott.

Azaz akkor, amikor a 100 éves szemiotika és a 75 éves Horányi Özséb mellett a 35 éves *Sokarcú képet* is ünnepeljük, akkor egyúttal azt a keretet is meg kell említenünk – sőt kutatnunk kell és megértenünk –, amelyben és amelynek okán a szemiotika mint tudomány, a kép mint kutatási irány, és a szóban forgó kötet mint eredmény létrejöhetett a hetvenes-nyolcvanas évek Magyarorszáján.

¹³ Nem szabad ugyanakkor megfeledkezni Marx Wartofsky kritikájáról, aki nem sok előrelépést lát abban, hogy a művészetet a filozófusok e fordulattal az etika helyett az ismeretelmélet vagy éppen a tudományfilozófia alá rendelték. (Wartofsky 1987)

Irodalom

- Goodman, Nelson (1960) *The Way the World Is. Review of Metaphysics* 14:1, 48–56.
- Goodman, Nelson (1968) *Languages of Art: An Approach to a Theory of Symbols*. Indianapolis, Bobbs–Merril.
- Goodman, Nelson (1978) *Ways of Worldmaking*. Indianapolis, Hackett.
<https://doi.org/10.2307/1574670>
- Goodman, Nelson (1982) Két fejezet a művészet nyelvéből. In: Horányi Özséb (1982szerk) *A sokarcú kép*, Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 26–68.
- Horányi Özséb (1979) Medici Mária portréjának bemutatása IV. Henriknek. In: Beke László – Horányi Özséb (1979 szerk) *Utak a vizuális kultúrához II*. Veszprém, 61–88.
- Horányi Özséb (1982 szerk) *A sokarcú kép*. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont.
- Horányi Özséb (2017) A dolgok állása. Szinopszis. *Jel-Kép* 2017/1KLSZ, 1–25.
<http://communicatio.hu/jelkep/2017/1klsz/tartalom.htm>
<https://doi.org/10.20520/JEL-KEP.2017.1.KLSZ.1>
- Terestyéni Tamás (2009) Volt egyszer egy Tömegkommunikációs Kutatóközpont... (A TK40 konferencián 2009. október 1-én a Magyar Rádió Márványtermében elhangzott nyitó előadás) <http://communicatio.hu/mktt/dokumentumok/konferenciak/2009/tk40/nyitoeoadas.htm>
- Vásárhelyi Mária (2016) Média- és közvéleménykutatás a Kádár-korszakban. *Médiakutató* 16: 1, 93–96.
- Wartofsky, Marx (1987) The Liveliness of Aesthetics. *The Journal of Aesthetics and Art Criticism* 46 Analytic Aesthetics, 211–218. <https://doi.org/10.2307/431277>

AD MULTOS ANNOS! A JEL-KÉP KÖSZÖNTI HORÁNYI ÖZSÉBET

Terestyéni Tamás

teres.tamjud@t-online.hu

Megtisztelő, egyben szívből jövő feladatnak teszek eleget, amikor a *Jel-Kép* című folyóirat szerkesztőségének nevében köszöntöm Horányi Özsébet a 75. születésnapja alkalmából. Özsébbel a hetvenes évek elejétől ápolunk szakmai-tudományos háttérből indult, aztán egyre inkább családiassá vált barátságot. Amikor a hajdani Tömegkommunikációs Kutatóközpontban 1980-ban alapított, majd e kutatóhely 1991 évi megszűnése után az MTA-ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport és A magyar médiáért alapítvány által 1994-ben feltámasztott *Jel-Kép* szerkesztősége újraszerveződött, magától értetődő volt, hogy a szerkesztőbizottságába meghívjuk Özsébet: országosan ismert és elismert kommunikációkutatói tevékenysége egyértelművé tette, hogy feltétlenül ott a helye a magát az új felállásban kommunikáció-tudományi kiadványként meghatározó folyóirat vezetésében. (Közbevetőleg feltétlenül megemlítendő, hogy Özséb magával a Tömegkommunikációs Kutatóközponttal is szoros alkotói kapcsolatban állt, ennek köszönhető például az általa szerkesztett és elsőként a TK által kiadott *Sokarcú kép* című szöveggyűjtemény.) Amikor aztán 2012-re az utóbbi két intézmény is megszűnt, és a folyóirat kiadó nélkül maradt, Özséb követte az utat az új kiadó, a Magyar Kommunikációtudományi Társaság felé. Az új lapgazda égisze alatt különvált a napi szerkesztési feladatokért és a folyó ügyekért (internetes megjelenés, honlap, pályázat támogatásért stb.) felelős szerkesztőség és a követendő tudományos és felsőoktatási, akadémiai-egyetemi irányokat kijelölő, a további fejlődés lehetőségeit kutató/mérlegelő és a folyóiratot a

rokon tudományágak, illetve intézmények felé képviselő szerkesztőbizottság. Özsébet a *Jel-Kép* történetében játszott vitathatatlan szerepe és megbecsültsége a hazai kommunikációtudományban – mondhatni – predesztinálta arra, hogy az utóbbi grémiumnak az elnöki tisztét ő töltsse be: a műszaki és természettudományoktól kezdve a szemiotikán és a nyelvtudományon keresztül a filozófiáig terjedő széles szakmai-tudományos látóköre, a *Természet Világa* című nagy múltú ismeretterjesztő folyóirattól induló, majd a Pannónia Filmstúdió átvételén át az egyetemi katedráig vezető pályáiv, a tudományos publikációinak a gazdagsága és a több kiadást is megélt szöveggyűjteményei, az egyetemi és doktori-iskolai oktatói tevékenysége, amelynek köszönhetően tehetséges fiatal kommunikációkutatók egész nemzedéke nevelődött, a szociális integráló funkciót és a társadalmi felelősséget

hangsúlyozó szerepvállalása a Magyar Pax Romana mozgalom élén, a mindezen forrásokból táplálkozó, sokfelé megharcolt szellemi-erkölcsi integritás és autonómia, a gondolkodása intellektuális erejével és világnézete morális szigorával harmonikus egységben mutatkozó türelmes és barátságos személyisége – mindezt jelenti Özséb nemcsak a folyóiratunknak, szerzőinknek, közreműködőinknek és olvasóinknak, hanem a hazai kommunikációkutató szakma egésze és a magyar társadalomtudomány számára is. Ennek jegyében kíván Özsébnek további sok-sok, jó egészségben és aktivitásban eltölthető, boldog esztendőt a *Jel-Kép* szerkesztősége és a régi barát, Terestyéni Tamás.

SŐT

(köszöntő helyetti köszöntő)

Aczél Petra

petra.aczel@uni-corvinus.hu

Hat szóból áll a köszöntőm. Na, persze, az izgatott, konferenciára készülő közönségnek, és az egyelőre a háttérből, a többiek között elvegyülve figyelő ünnepeltnek sem ígérhetem, hogy pont hat szó lesz – ez csak amolyan retorikus jóindulat-megnyerés volt. De azért akkorát mégsem hazudok. Hat szó szervezi a mondanivalómat, amelynek a végén... De ne siessünk ennyire előre! Most egy akrosztichon-szerű rejtvény megfejtésére hívom tehát Önöket.

Sőt nemcsak Önöket, hanem mindenkit, akinek talán a márciusi dátum nem is mond annyit, mint az egész Horányi-életmű. Az az alkotó gondolkodás, amellyel Horányi Özséb a semmiből valamit teremtett. Valószínű, hogy csak ezzel a merészül ráígérő, bátran bölcs, igazodás helyett igazságot kereső tehetséggel lehet mindazt elvégezni, amit Ő. Legyen hát az első szó a **SŐT**. Merthogy mindaz, amit róla tudunk, mindig kiegészíthető – és az is lesz – egy 'sőt'-tel.

Még nem ismertem őt személyesen, amikor először hallottam róla, olvastam tőle. Hányan vagyunk így? Sok százan-ezren.. De azután, a kommunikáció- és médiatudományi bolognai szakindítási megbeszélések egyikén, valahol Esztergomban a találkozás pillanata is eljött. Sokan voltunk azon az ülésen, de Ő, Tanár Úr, ott várt az ajtóban – egyébként mindegyikünket – a nevemen szólított és ismerősként köszöntött. Mintha tudott volna rólam: hogy küzdök, munkálkodom, igyekszem. A vele való megbeszélésen minden résztvevőnek volt jelentősége. Ez volt az ő igazi ajándéka nekünk, miközben bölcsen irányított minket. 12 éve már ennek, de akkor rájöttem egy nagy titokra. Hogy az igazi nagyság mindig közeli. Még mindig emlékeszem. Legyen hát a második szó a **MÉG**. Még akkor is, ha nem elég ünnepélyes kifejezés, azért pontosan ragadja meg, hogy sok minden következhet ez után.

Csak annyit is elég volna mondani, laudálva, hogy Horányi Özséb a hazai kommunikáció- és médiatudomány alapítója, sok ezer alap- mesterszakos és doktori hallgató szellemi atyja, inspirálója; példakép, hogy érdemes, hogy kell, de leginkább, hogy lehet. Lehet-e? Kérdezzük vissza, és ő ma is, fáradhatatlanul, a keresztény értelmiségi társadalmi felelősségével azt mondja, azt nyilatkozza, azt üzeni, hogy igen. Lehet. Csak végre higgyük el! A harmadik szó a **CSAK**. Ez a makacs, rövidke szó, amelynek terjedelmi szerénységét csak ereje múlja felül.

Most viszont már nem állhatunk meg, jöjjön a még személyesebb köszönet és köszöntés. Arról, hogy hogy mi, tanítványok, kollégák, itt a Corvinuson, a BME-en, Pécsen, a Pázmányon, és még hány helyen, mennyit tanultunk tőle. Személyes tanácsaiból, intéseiből, játékos feddéseiből. Hogy mennyit merítettünk abból, amit és ahogy mondott. A beszél-

getésekből, de leginkább a kérdésekből és a tömörségükért is feledhetetlen megerősítésekből. Jöjjön negyedik szóként a **MOST**. Most kell elmondani mindezt. Most is el kell mondani, hisz olyan jól esik köszönni.

Kezdődik mindjárt a mai konferencia, itt a Corvinus Akvárium termében, ahonnan mindent látunk és amely mindenhol látszik. Kezdődjék az ünnepi tanácskozás, amelyen kivételes előadók ígérek komoly szellemi kihívásokat. Tanár Úrnak való ajándék ez, csak ez illik igazán Hozzá. Kár tehát elfoglalnom a sokkal izgalmasabb szavak elől a helyet-időt. Az ötödik szó így hát egy ígéret: a **KEZDŐDIK**.

Minden, amit eddig nem tudtam akadozó, hatszavas köszöntőmmel elmondani mégsem marad kimondatlan. Ott van Őt tükröző munkáinkban, „tudományunkban”, magatartásunkban tanítványainkkal és kollégáinkkal. Ott van a hazai kultúrában és közgondolkodásban, az egyetemeken, ahol gondolkodni, beszélni és felelősséget vállalni tanítanak embereket. Minden, ami elmaradt a beszédből, ott van a mai alkalom ünnepélyességében. **MINDEN** – ez a hatodik szó.

Merthogy, ami elmaradt a köszöntőből, az ott van ennek a születésnapnak, ennek a szép, páratlanul kerek évfordulónak az üzenetében is, ott van abban a mondatban, amit a hat szó kiad, ha összeolvassuk – Mészöly Miklóst is idézve immár:

„Sőt, még csak most kezdődik minden!”

Ez Önhöz szól, Tanár Úr. Isten éltesse és áldja!

KÖSZÖNTŐ A MAGYAR KOMMUNIKÁCIÓTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ELNÖKSÉGE NEVÉBEN

Korpics Márta – Murai András

korpics@gmail.com – amurai@metropolitan.hu

A köszöntőre készülvén megnyitottam a Társaság honlapját, hogy azon keresztül vegyek fel egyfajta láttelepet a Társaság működéséről.

Nézzük mit találtam: Az első bejegyzés 2005-ből való – az utolsó éppen a mai műhelykonferencia meghívója. A közben eltelt 12 év hol sűrűbb, hol kevésbé sűrű jelenlétet, aktivitást jelez, de a honlapnak nincsen szinte egyetlen egy olyan tartalma, ahonnan Özséb jelenléte (nyoma) ne lenne kiolvasható.

Kiolvasható ez azonnal a célkitűzésként megfogalmazott mondatokból, ennek súlypontjaiból, az állítások mögött rejlő jelentésekből. További tisztázás látszik az alakuló konferencia munkaprogramjából, amely a célkitűzésekhez kapcsolódik és nyilvánossá teszi a Társaság működésének alapelveit és kérdésfeltevéseit a tagok és az érdeklődők számára.

Mire is vállalkozott Özséb akkor, amikor életre hívta a Társaságot? Fontosnak tartotta, hogy a Társaság tevékenyen részt vállaljon a kommunikációkutatásban, a szabályozásban, az oktatásban, és hogy kijelöljön olyan tematikus preferenciákat, amelyeken keresztül a Társaság megjelenhet vállalt tevékenységein keresztül. A hogyanra és mikéntre pedig felületeket és alkalmakat kínál ez a program, olyan felületeket és programokat, amelyek alkalmasak arra, hogy a Társaság célkitűzéseit ezeken keresztül megvalósíthassa. És Özsébre jellemző módon a felsorolás és vállalás végén ott van egy kérdés, amely mindenkit megszólít és válaszra invitál: mivel még?

Kedves Özséb! Köszönjük a 12 éve kialakított programot, a lefektetett alapokat és azt, ahogyan a mai napig részt veszel a Társaság munkájában és segíted ennek működését. És reméljük, hogy sokáig ott ülsz még köztünk, végighallgatod, ahogy beszélgetünk és vitázunk, és a végén felteszed a kérdést: mivel még? Hogy ezt a noszogató kérdést hallva tovább tudjunk gondolkodni és tovább tudjunk lépni, hogy meg tudjunk felelni a 12 éve megfogalmazott, de a mai napig aktuális küldetésnyilatkozatnak.